

Μακεδονικά

Τόμ. 28 (1992)

Διάγραμμα των χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στην Νότια Βαλκανική από το 1984

Δημ. Β. Γραμμένος

doi: [10.12681/makedonika.153](https://doi.org/10.12681/makedonika.153)

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γραμμένος Δ. Β. (1992). Διάγραμμα των χρονικών της Νεολιθικής έρευνας στην Νότια Βαλκανική από το 1984. *Μακεδονικά*, 28, 228–267. <https://doi.org/10.12681/makedonika.153>

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΣΤΗΝ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΑΠΟ ΤΟ 1984 κ.εξ.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις σελίδες που θα ακολουθήσουν, θα επιχειρηθεί να δοθεί ένα διάγραμμα των νεότερων, μετά το 1984 (Γραμμένος 1984), νεολιθικών ερευνών στην Μακεδονία και στην ευρύτερη της περιοχή, λαμβάνοντας υπόψη την θεματολογία που αναπτύχθηκε σε νεότερη σύνθεσή μου (Γραμμένος 1987). *Η αιτία που προκάλεσε αυτό το διάγραμμα είναι πρόδηλη: η σχετική αύξηση της ανασκαφικής έρευνας, έννοω της δημοσιευμένης, έστω, σε επίπεδο χρονικών. *Η παράθεση των δεδομένων, στον βαθμό που είναι δυνατό, γίνεται συγκριτικά. Θα ήταν περιττό βέβαια να τονίσω ότι για λόγους γλωσσικούς, έγγενων αδυναμιών ως προς την ενημέρωση κ.λ., το διάγραμμα αυτό θα πρέπει να παρουσιάζει κενά. *Ίσως θα ήταν απαραίτητο πιά στις μέρες μας ένα βιβλιογραφικό όργανο με έγκυρες έκτενείς περιλήψεις, ανάλογο με την πρό έτών Βαλκανική Βιβλιογραφία (IMXA).

Ευχαριστώ θερμά, για διαφορετικούς λόγους τόν καθένα, τους συναδέλφους Γ. Χουρμούζιδη, Γ. Άσλάνη, Παύλο Χρυσοστόμου, Πανίκο Χρυσοστόμου, Ά. Χονδρογιάννη, Ν. Εύστρατιού, Ν. και Σ. Κώτσο, Κ. Γαλλή, Κ. Κωτσάκη.

I. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Έντοπίστηκε νέα νεολιθική θέση στην θέση Καστρι της ευρύτερης περιοχής Καστρολάκκας της Κοινότητας των Κερδύλλων. *Η θέση βρίσκεται Δ από τον Στρυμόνα, 300 ως 400 μ. ΒΑ από το γνωστό από παλιά δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Άμφίπολης, είναι σε φυσικό ύψωμα και δεν έχει μεγάλη έκταση. *Από τόν οικισμό περισυλλέχτηκε κεραμική με άφορμη την καταστροφή από σκαπτικό μηχάνημα ενός μέρους του. *Αλλά ύλικό της νεολιθικής εποχής έντοπίστηκε και σε λάκκο κατά την διάρκεια της ανασκαφής μέρους του αρχαίου νεκροταφείου (Σαμαρτζίδου 1987, 335). *Ο λάκκος ήταν μεμονωμένος και στις επιχώσεις του νεκροταφείου δεν βρέθηκε ανάλογο ύλικό. Με βάση την κεραμική, το ύλικό του λάκκου, στο οποίο περιλαμβάνεται και χάλκινη χάνδρα, θα πρέπει να χρονολογείται στις προδιμηνιακές φάσεις, δηλαδή στις αρχές της ΝΝ (Σιταγροί II). Τά

συμπεράσματα από το εύρημα αυτό θα μπορούσαν να είναι τα εξής: 1. Αύξάνεται ακόμη περισσότερο η αναλογία NN-PEX οικισμών στην Ανατολική Μακεδονία. 2. Διαπιστώνεται, μάλλον για πρώτη φορά στα νεολιθικά δεδομένα της Ανατολικής Μακεδονίας, δραστηριότητα σε ίκανη απόσταση από τον οικισμό. 3. Η παρεμβολή του Στρυμόνα, ή κοίτη του οποίου σε καμία περίπτωση και στην νεολιθική εποχή δεν ήταν δυτικά από τον οικισμό, δεν έχει άμεσες επιπτώσεις ως προς την διαφοροποίηση του αρχαιολογικού ύλικου στον χώρο σε σχέση με το ύλικό οικισμών που βρίσκονται άμεσα ανατολικά από τον Στρυμόνα. 4. Η ανεύρεση χρονολογημένης χάλκινης χάντρας δεν προσφέρει νεότερα στοιχεία για τα όσα γνωρίζουμε περί της νεολιθικής μεταλλουργίας στην περιοχή (Γραμμένος 1987). 5. Καί από τον οικισμό αυτό δεν προέκυψε φάση αρχαιότερη από τις ως τώρα γνωστές.

2. Άρχισε το 1990 ανασκαφική έρευνα στον οικισμό της Δράμας (Γραμμένος 1984), σε χώρο που είχε παραχωρηθεί για ανασκαφές με αφορμή την διευθέτηση του θέματος της ανέγερσης εργατικών κατοικιών στην περιοχή. Την διεύθυνση έχει ο καθηγητής Γιώργος Χουρμούζιαδης (ΑΕΜΘ 4, 1990, θα δημοσιευθεί), ο οποίος δήλωσε ως προς τους στόχους της ανασκαφής ότι θα ένταχθούν και θα ελέγξουν την νέα προβληματική που, δικαιολογημένα πιά, θέλει την Βαλκανική να παίξει παράλληλο και όχι καθυστερημένο χρονικά ρόλο στις νεολιθικές εξελίξεις. Η ανασκαφή αυτή θα είναι εξαιρετικά σημαντική για τους εξής, κατά την γνώμη μου, λόγους: 1. Ο οικισμός είναι από τους μεγαλύτερους ως προς την έκταση και ο μεγαλύτερος στην Ανατολική Μακεδονία, επίπεδος ως προς την μεγαλύτερή του έκταση, την έκταση δηλαδή εκτός της μισοκατεστραμμένης σήμερα τούμπας, με χαμηλές επιχώσεις, που προσφέρονται για την αποκάλυψη μεγάλων οικοδομικών συνόλων, κάτι που αποτελεί αιτούμενο της έρευνας. Με την ανασκαφική αυτή έρευνα θα πληθύνουν, σε βαθμό σπάνιο για τα νεολιθικά πράγματα, τα δεδομένα για μιá ομάδα οικισμών (Γραμμένος 1984, 1987), ή όποια έκτείνεται σε μικρή σχετικά έκταση και στην όποια περιέχονται οικισμοί που ήδη έχουν ανασκαφεί (Σταγροί, Ντικιλί Τάς, Πολύστυλο), ενώ, στην έκταση την όποια καλύπτει, έχει γίνει, έντακτη σχετικά, επιφανειακή έρευνα (Renfrew 1986).

1. Ντικιλί Τάς

Στον οικισμό αυτό συνεχίστηκε κατά τα τελευταία χρόνια, μετά τον θάνατο του Deshayes, η μελέτη του παλιού ύλικου (έπικεφαλής της ομάδας των ειδικών ο καθηγητής Treuil), αλλά και, πρόσφατα, η ανασκαφική έρευνα, ή όποια δμως δεν συνεχίστηκε και κατά το 1990. Η ανασκαφή αυτή, τώρα, είναι συνεργασία της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής (έπικεφαλής

ό Treuil) και της ΙΗ' Έφορείας Άρχαιοτήτων (έπικεφαλής ή Χάιδω Χρυσανθάκη). Τά δεδομένα πού είχαν προκύψει από τις μελέτες των διαφόρων ειδικών και θά περιλαμβάνονταν σε έκτενη προκαταρκτική δημοσίευση των έρευνών της γαλλικής πλευράς, μού τά είχε θέσει υπόψη ο Treuil και προσπάθησα νά τά ένσωματώσω στην πρόσφατη σύνθεσή μου (1987). Άπό τις πρόσφατες ώστόσο ανασκαφικές έρευνες προέκυψαν, πολύ περιληπτικά, τά έξής στοιχεία, δημοσιευμένα στις εκθέσεις των Π.Α.Ε. (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1986, 1987), του Έργου της Άρχαιολογικής Έταιρείας (Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Τό Έργον 1986, 53-57, 1989, 90-97) και του περιοδικού της Γαλλικής Άρχαιολογικής Σχολής (Koukouli-Chrysanthaki-Treuil 1987 και Peristeri-Treuil 1988): Δέν βρέθηκαν και αυτή την φορά άρχαιότερες άπό την ΜΝΙΙΙ φάσεις, αλλά ή ύπαρξή τους δέν θά μπορούσε νά άποκλεισθεί έντελώς. Σίγουρα τόν οικισμό περιέβαλλε έλος. Γινόταν χρήση πλίνθων κατά την ΜΝΙΙΙ, πράγμα πού διαπιστώθηκε και στην Δήμητρα. Έντοπίστηκε μεγάλο σε έκταση στρώμα καταστροφής του τέλους της ΝΝ πού ένοποιείται με άνάλογο των ανασκαφών του 1967. Τά συμπεράσματα πού θά προκύψουν άπό την μελέτη του θά είναι πολύ σημαντικά για βασικά ζητήματα πού άπασχολούν συνεχώς την έρευνα σχετικά με την μετάβαση στην ΠΕΧ. Έντοπίστηκαν στο στρώμα αυτό σταφύλια και μήλα (άπανθρακωμένοι καρποί και σπόροι).

2. Δήμητρα

Έχει δοθεί τό ύλικό άπό την άνασκαφή αυτή (ή δημοσίευσή της στο Γραμμένος 1987) για περαιτέρω μελέτη στις έξής μελετήτριες: 1. Στην Χριστίνα Μαραγκού, ή όποία ήδη έχει μελετήσει τά ειδώλια του Ντικίλι Τάς (Marangou 1989), ή μελέτη των ειδωλίων. 2. Στην Ροζαλία Χριστίδου ή μελέτη των όστέινων έργαλειών. "Ήδη με τόν έλεγχο του παλαιοζωολογικού ύλικού της άνασκαφής τό εργαλειακό ύλικό έχει υπερπολλαπλασιασθεί σε σχέση με εκείνο πού άναφέρεται στην δημοσίευση. 3. Στην Εύτυχία Γιαννούλη ή εξέταση του παλαιοζωολογικού ύλικού, ή πρώτη προσέγγιση του Γ. Κουφού (Γραμμένος 1987) είχε ως στόχο την ταύτιση των όστων. Οί μελέτες αυτές ένσωματώθηκαν στην δημοσίευση της άνασκαφής.

3. Παράδεισος

Δημοσιεύτηκε ή μικρή έκτάσεως άνασκαφή της Σουηδικής Άρχαιολογικής Σχολής στον οικισμό του Παραδείσου του Ν. Καβάλας, Δ όχθη Νέστου (Hellström 1987 και βιβλιοκρισία Fotiadis 1990). Θά προσπαθήσω έδώ νά παραθέσω όσα συγκριτικά συμπεράσματα θά μπορούσαν νά προκύψουν. Άδιατάρακτο φαίνεται νά είναι τό δεύτερο μισό της ΝΝ, ένδ ή εποχή του χαλκού, ΠΕΧ, και ΥΕΧ, άν και άντιπροσωπεύεται έπιφανειακά, έχει δια-

βρωθεῖ ἐντελῶς. Οἱ τομῆς τῆς ἀνασκαφῆς ἔχουν ἐμβαδὸν περίπου 23 τ.μ. Ὁ οἰκισμὸς εἶναι μικρὸς σὲ ἔκταση, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροί τῆς Ἄν. Μακεδονίας, δηλαδὴ ἡ διάμετρος τοῦ δέν θὰ πρέπει νὰ ξεπερνᾷ τὰ 40 μ. Δὲν δίδονται ὅμως περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔκτασης τοῦ οἰκισμοῦ, οὔτε συγκριτικά. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν ἐπιχώσεων καὶ τὴν διάβρωσή τους (βλ. καὶ Fotiadis 1990). Οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν στὴν φάση Σιταγοῖ III, ἢ Δήμητρα III ἢ Καρανονο VI (ὑπάρχουν καὶ ραδιοχρονολογήσεις) καὶ χωρίζονται σὲ 7 στρώματα. Δὲν ἔχουν ἐντοπισθεῖ συγκεκριμένα ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα, κάτι συνηθισμένο γιὰ τὶς νεολιθικὲς ἐπιχώσεις τῆς περιοχῆς, ἀλλὰ ἴσως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴν μικρὴ σχετικὰ ἔκταση τῶν τομῶν. Πάντως διαπιστώθηκε ὅτι τὰ σπίτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν τετράγωνα, μὲ τοίχους πασσαλόπηκτους πλεγμένους μὲ βέργες καὶ ἐπιχρισμένους μὲ πηλὸ. Ἡ παρουσίαση τῶν δεδομένων τῆς κεραμικῆς, ἡ ὁποία ἔχει πληρότητα ἀπὸ κάθε ἄποψη (ἀριθμὸς καὶ βάρος ὀστράκων κατὰ στρώμα καὶ κατὰ κεραμικὴ κατηγορία καὶ κατὰ ὄγκο ἀνασκαμμένου χόματος σὲ κ.μ.), γίνεται μὲ τέτοιο τρόπο, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ δεδομένα τῆς Δήμητρας. Ὑπάρχει ἐπίσης ἀγγειολόγιο κατὰ στρώμα (ὀλόκληρων σχημάτων ἢ μερῶν ἀπὸ ἀγγεῖα, π.χ. λαβῆς), καθὼς καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων τῆς κεραμικῆς μὲ γραφίτη καὶ τῆς ἐγγάρακτης. Ὑπάρχει ἐπίσης πλήρης κατάλογος φωτογραφημένων ὀστράκων ἐπιλογῆς κατὰ στρώμα. Μία γενικὴ παρατήρηση: τὰ ἴδ' α στρώματα συνεχίζονται σὲ ὅλες τὶς τομῆς, οἱ ὁποῖες, ἐξἄλλου, εἶναι συνεχόμενες. Ἄν καὶ δὲν ὑπῆρξε μέχρι σήμερα κάποιος συντονισμὸς, φαίνεται ὅτι, σὲ γενικὲς γραμμές, ὑπάρχει μία σύγκλιση ὡς πρὸς τὴν περιγραφικὴ ὀρολογία τῆς κεραμικῆς (βλ. καὶ Γραμμένος 1988), καὶ αὐτὸ, κατὰ τὴν γνώμη μου, ὀφείλεται στὸ ὅτι ἀκολουθήθηκε ἡ ἀρχικὴ ὀρολογία τοῦ French γιὰ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Συγκριτικὸς πίνακας Δήμητρας-Παραδείσου ἐπὶ τοῦ συνόλου γραπτῶν ἐγγαράκτων

Παράδεισος (Hellström 1987, 39 Table 1). Νεότερη νεολιθική: μὲ γραφίτη 56%, μὲ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ 6%, ἐγγάρακτα 38% κ.ἄ. γραπτὰ.

Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. Α). Νεότερη νεολιθικὴ τομῆς I: μὲ γραφίτη 6,50%, μὲ μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ κ.λ. γραπτὰ 85,29%, ἐγγάρακτα 8,20%.

Ὁ πίνακας αὐτὸς ἀποτελεῖ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση, ἀλλὰ τὰ δεδομένα ὑπάρχουν γιὰ ὅποιον θὰ ἤθελε νὰ προχωρήσει σὲ κάθε εἶδους εἰδικότερα, καταρχὴν ἀριθμητικά, συμπεράσματα. Κάποιες πρόσφατες στατιστικὲς ἐκτιμήσεις γιὰ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ ἔχουν ἦδη ἀρχίσει (Demoule 1985). Οἱ ποσοστιαῖες ἀναλογίαι εἶναι πολὺ εὐλογες καὶ ὀπωςδήποτε ὀριστικο-

ποιοῦν παλιότερες, ἐπιφανειακὲς βασικά, ἐκτιμήσεις. Τὰ γραπτὰ, ὅσα δὲν ἀνήκουν στὴν κατηγορία μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ, εἶναι ἐλάχιστα στὸν Παράδεισο (9 τὸν ἀριθμὸ) καὶ μάλλον οὔτε αὐτὰ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν κατηγορία (Hellström 1987, 47), ἢ στὴν κατηγορία μὲ γραφίτη, καὶ θὰ πρέπει νὰ εἶναι διάφορα γραπτὰ κακοψημένα. Οὐσιαστικά, καμία κατηγορία τῆς Δήμητρας ἢ τῶν Σιταγρῶν δὲν ὑπάρχει στὴν θέση αὐτή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς κατηγορίες. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχουν διαφορὲς ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα. Ἀνάλογα στοιχεῖα στατιστικὰ δὲν ὑπάρχουν ἀπὸ τὴν Παραδημὴ καὶ φυσικὰ εἶναι ἀδύνατο ἀκόμη νὰ ὑπάρξουν ἀπὸ Μάκρη, ἀλλὰ, ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται ἀπὸ τὴν δημοσιευμένη διακοσμημένη κεραμικὴ τῆς Παραδημῆς, τὰ πράγματα δὲν θὰ πρέπει νὰ διαφοροποιούνται πολὺ σὲ σχέση μὲ τὸν Παράδεισο. Ἡ αὐξηση τῆς ἐγχάρακτης κεραμικῆς, ἀντίθετα μὲ τὸν Fotiadis (1990), δὲν νομίζω ὅτι προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν προσθήκη ἐγχάρακτων τῆς ΠΕΧ. Κατὰ τὴν γνώμη μου, ὅ,τι ἀποδίδεται σχεδιαστικὰ ἢ φωτογραφικὰ στὴν δημοσίευση αὐτὴ καὶ θεωρεῖται νεολιθικὸ, εἶναι πράγματι νεολιθικὸ. Ἀνάλογο φαινόμενο αὐξησης, ἐξἄλλου, παρατηρεῖται καὶ στὴν Δήμητρα (Γραμμένος 1984, πίν. Α).

Τὸ παλαιολιθολογικὸ δείγμα εἶναι πολὺ σημαντικὸ καὶ μὲ πληρότητα δημοσιευμένο. Οἱ ποσοστιαῖες ἀναλογίες τῶν εἰδῶν παρουσιάζουν μεγάλες ἀναλογίες μὲ τῶν ἄλλων θέσεων (Γραμμένος 1987) μὲ περισσότερο αὐξημένα τὰ αἰγοπρόβατα καὶ μεγαλύτερη ἀντιπροσώπηση τῶν ἀγρίων εἰδῶν (καὶ Fotiadis 1990). Κάποιες ὁμοιότητες στὶς ποσοστιαῖες ἀναλογίες ἐμφανίζονται καὶ στὸ μαλακολογικὸ ὕλικό, τουλάχιστο σὲ σχέση μὲ τοὺς Σιταγροὺς, Δήμητρα καὶ Ντικιλὶ Τὰς (Γραμμένος 1987), ὅπως ὅποτε ἄλλως ἢ ἐκ νέου σύνθεσης τῶν νεότερων δεδομένων τόσο γιὰ τὰ ὀστά τῶν ζώων, ὅσο καὶ γιὰ τὰ μαλάκια, εἶναι θέμα εἰδικῶν συνθέσεων. Ἐντύπωση κάνει, πάντως, ἡ παντελὴς ἔλλειψη spondylus.

Στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία δὲν ἔχουν γίνεи ἄλλες νεολιθικὲς ἐρευνες κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόσφατη ὥστόσο ἦταν ἡ δημοσίευση τοῦ I τόμου τῶν Σιταγρῶν (Renfrew 1986 καὶ παρουσίαση Γραμμένος 1988).

II. ΘΡΑΚΗ

1. Προσπυνητὲς περιοχῆς Μαρωεῖας

Στὸν οἰκισμό αὐτὸ ἄρχισε ἀνασκαφικὴ ἐρευνα κατὰ τὸ 1986 (Τὸ Ἔργον 1987, 50-53, Διαμαντῆς Τριαντάφυλλος), ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1988, ἀλλὰ γιὰ τὴν χρονιά αὐτὴ δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ στὸ Ἔργον. Ἡ ἔκταση ἀπὸ τὴν ὁποία συλλέγεται ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ εἶναι πολὺ μεγάλη (90 ὡς 100 στρ. περίπου). Στὴν οὐσία γιὰ πρώτη φορὰ ἔχουμε δεδομένο ἀπὸ τὴν Θράκη πού νὰ ἀναφέρεται σὲ ἔκταση νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ. Ἀπὸ τὴν

τομή 4×4 μ. στην κορυφή του γήλοφου, όχι δηλαδή στις παρυφές, προέκυψαν τὰ ἑξῆς στοιχεῖα: Οἱ ἐπιχώσεις δὲν ξεπερνοῦν τὰ 1,65 μ. *Υπαίθρια, μάλλον χαλικοστρωμένα, δάπεδα (πβλ. Θέρμη, σ. 237 κ.ἑξ.), λάκκος μὲ ἐπίχρισμα πηλοῦ (πβλ. Μάκρη, σ. 233). *Αναφέρεται ἡ παρουσία ὄψιανου. *Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς Παραδημῆς, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται καθόλου γραπτῆ. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν ἀντιπροσωπεύονται ὅλες οἱ φάσεις τῆς Παραδημῆς (I-IV), ἢ ποιῆς ἀπὸ αὐτές.

2. Μάκρη

*Ὁ οἰκισμὸς βρίσκεται στὴν παραλία Ἀλεξανδρουπόλεως (11 χλμ. Δ). Μέχρι τώρα ἔχουν ὁλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδοι (1988, 1989, καὶ 1990, Καλλιντζή-Εὐστρατίου 1988, Εὐστρατίου 1989 καὶ 1990). *Υπάρχουν δύο τομεῖς, Α καὶ Β. Στὸν Α ὑπάρχουν ἐπιχώσεις κυρίως ἱστορικῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ νεολιθικῶν, ἐνῶ στὸν Β ἀποκλειστικὰ σχεδὸν νεολιθικῶν. Γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ δὲν δίνονται στοιχεῖα. Οἱ ἐπιχώσεις τῆς α' ἀνασκαφικῆς περιόδου ἀνάγονται στὸ τέλος τῆς MN. Δὲν ἀντιπροσωπεύεται γραπτῆ κεραμικὴ. Δὲν ἀναφέρεται χρονικὸς ὀρίζοντας γιὰ τὶς ἐπιχώσεις τῶν ἄλλων ἀνασκαφικῶν περιόδων. *Αναφέρεται, ὥστόσο, ὅτι μάλλον δὲν ἀναμένεται AN, ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἐνιαῖα πολιτιστικὴ φάση καὶ ὅτι, γενικὰ, ἀντιπροσωπεύεται ἡ MN καὶ ἡ NN περίοδος. *Ἡ χρῆση τῶν πασσάλων μὲ στοιβαχτὸ ἀνάμεσά τους πηλό, χωρὶς τὴν χρῆση κλαδιῶν, καὶ ἡ χρῆση κονιαμάτων, εἶναι ὁ μόνος τρόπος τοιχοποιίας ποῦ ἐντοπίστηκε. *Ἐντοπίστηκαν καὶ χῶροι μὲ ἀποκλειστικὴ, μάλλον, ἀποθηκευτικὴ χρῆση, δηλαδή λάκκοι μὲ ἐπένδυση πηλοῦ (πρβλ. Προσκυνητές). Βρέθηκαν τρία «κωνικὰ καὶ συμπαγῆ» πῆλινα ἀντικείμενα, ἀπὸ αὐτὰ ποῦ χαρακτηρίζονται ὡς κέρατα καθοσιώσεως ἢ καὶ κρατευτές, σὲ χῶρο μὲ πασσαλόπηκτο τοῖχο καὶ μέσα σὲ λακκοειδῆ κατασκευή. *Ἐντοπίστηκε ἡ χρῆση «θερμικῆς κατασκευῆς» (πρβλ. Divostin, Δήμητρα), δηλαδή πλατφόρμας μὲ τελικὴ ἐπίστρωση λεπτοῦ στρώματος πυρίμαχου ἀσβεστοκονιάματος. Τὰ πῆλινα ἀντικείμενα ποῦ ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν μέσα στὴν κατασκευὴ αὐτῆ.

3. Μικρὸ Βουνὶ Σαμοθράκης

Στὴν Σαμοθράκη διενεργεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, ἀλλὰ καὶ ἐθνοαρχαιολογικὲς, ὁ Δ. Μάτσας.

Μέχρι τώρα δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ συστηματικὸς κατάλογος θέσεων. *Αναφέρεται ἡ ἀνασκαφή, σὲ ἔκταση 16 τ.μ., ἐπιχώσεων πολὺ μεγάλου πάχους (7 μ.) τοῦ τέλους τῆς NN καὶ τῆς ΠΕΧ, ποῦ συνιστοῦν μία σημαντικώτατη καὶ ἀδιατάρακτη ἀκολουθία, τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευση θά

πρέπει να αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον (Μάτσας 1987). Αναφέρεται ότι έχουν γίνει και ραδιοχρονολογήσεις.

Έντελως πρόσφατα δημοσιεύονται επιφανειακά ευρήματα και ιδιαίτερα λιθοτεχνίες από τον προϊστορικό οικισμό Λεπτής Όρεσιτιάδας (Φιλίππακη-Φάκλαρης 1991), ενώ ο Εύστρατιού (1991) αναφέρεται στα προβλήματα του όρισμού του πολιτισμού της Παραδημής, προτείνοντας, με συγκεκριμένα παραδείγματα, ότι η πειραματική αρχαιολογία και η εθνολογία μπορούν να προσφέρουν εναλλακτικές υποθέσεις για τα προβλήματα αυτά.

III. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. Βασιλικά

Μετά την τελική δημοσίευση, με τις συνθήκες και τις δυνατότητες του 1984, των δύο ανασκαφικών τομών (Γραμμένος 1984), ή προώθηση της έρευνας έγινε προς τις εξής κατευθύνσεις: 1. Ανατέθηκε η μελέτη του συνόλου του παλαιοζωολογικού υλικού στην Εύτυχία Γιαννούλη. 2. Των όστρίων εργαλείων στην Ροζαλία Χριστίδου. 3. Έγινε γεωμαγνητική διασκόπηση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1990 στὸ πλαίσιο μεγάλου προγράμματος με μεθοδολογικούς στόχους τοῦ ἐπικ. καθηγητῆ τῆς Ἐφαρμοσμένης Γεωφυσικῆς τοῦ Α.Π.Θ. Γρηγόρη Τσόκα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας αὐτῆς θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ γιὰ πρώτη φορά (Σχεδ. 1 καὶ 2).

Προτιμήθηκε ὁ οἰκισμὸς τῶν Βασιλικῶν ἀντὶ τῆς Θέρμης, γιατί, καὶ κυρίως πρὸς τὸ Β τμήμα του, δὲν περνοῦν ἠλεκτροφόρα καλώδια. Ἐρευνήθηκαν δύο ὀρθογώνιες περιοχὲς με ἐμβαδὸν 3.200 τ.μ. ἢ κάθε μία (Α καὶ Β) καὶ τὰ δεδομένα ποὺ προέκυψαν δείχνουν ὅτι στὶς περιοχὲς αὐτὲς ὑπάρχουν ἐπιχώσεις, στὶς ὁποῖες διατηροῦνται οἰκιστικὰ λείψανα. Ἐτσι ἐπιβεβαιώνονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιφανειακῆς ἔρευνας (διαφορὰ χρώματος τοῦ χόματος, ἐπιφανειακὰ εὐρήματα) καὶ οἱ διαπιστώσεις γιὰ τὴν μεγάλη ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ (Γραμμένος 1984, 1987). Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα καὶ πρὸς τὰ ἀκρότατα πρὸς Β ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ, τὰ ὁποῖα εἶχαν ὀρισθεῖ με τὰ ἴδια ἐπιφανειακὰ κριτήρια, ἢ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὰ, καὶ τὰ συμπεράσματα, ὅπως εἶναι εὐνόητο, θὰ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ἡ ἔκθεση τοῦ Τσόκα ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Στὴν περιοχὴ Α ἐντοπίζονται δύο θετικὲς, ἔντονες ἀνωμαλίες στὶς συντεταγμένες 13N-15E καὶ 9N-53E. Οἱ ἀνωμαλίες αὐτὲς ὀφείλονται σὲ δομὲς ὑψηλῆς μαγνητικῆς ἐπιδεικτικότητας, σὲ βάθος περίπου 1 μ. Πιθανὰ εἶναι ἡ μαγνητικὴ ἀπόκριση φούρνων ἢ φάσεων καταστροφῆς με ἔντονη καύση. Ἰδιαίτερα ἡ ἀνωμαλία στὴ θέση 13N-15E φαίνεται ὅτι ὀριοθετεῖται σαφῶς, πράγμα ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι περιβάλλεται ἀπὸ κάποιο κτίσμα.

Στὸν χάρτη τῆς περιοχῆς Α παρουσιάζονται καὶ ἄλλες ἀνωμαλίες, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ θέση 13N-32E, 3N-42E, κ.α.π. Γιὰ τὶς ἀνωμαλίες αὐτὲς δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ σαφῆς ἐξήγηση παρὰ μόνον ὕστερα ἀπὸ συνεργασία μὲ τὸν ὑπεύθυνο ἀρχαιολόγο καὶ ἴσως κάποιο μελλοντικὸ ἀνασκαφικὸ σκάμμα.

ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ
ΒΑΣΙΛΙΚΑ C

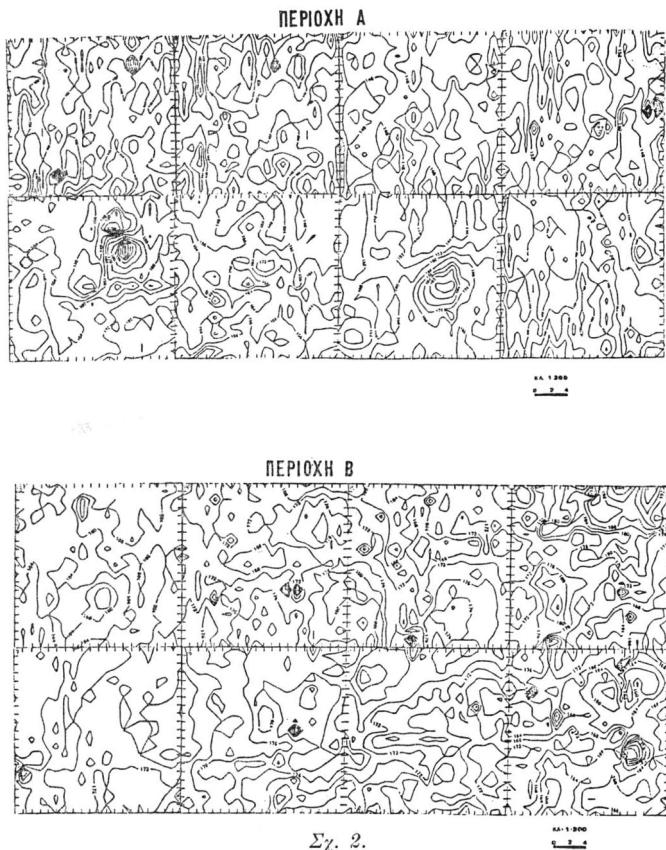
■ ΤΟΜΕΙΣ ΓΕΩΜΑΓΝΗΤΙΚΗΣ ΔΙΑΣΚΟΠΗΣΗΣ
--- ΟΡΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

0 100 200μ

Σχ. 1.

Ὁ χάρτης τῆς περιοχῆς Β παρουσιάζει μία ἐκδηλῆ ἀνωμαλία στὴ θέση 8N-75E. Τὸ σημαντικὸ στοιχεῖο τοῦ χάρτη αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση μιᾶς

δλόκληρης περιοχής με διαφορετικό υπόβαθρο, πράγμα που ίσως σημαίνει όριοθέτηση κάποιας μεγάλης δομής. Γραμμικά φαινόμενα του χάρτη ίσως σημαίνουν αυλάκια (τάφρους) ή δρόμους. Και πάλι όμως, ή σωστή από-

δοση όλων των πληροφοριών που μάς παρέχει ο χάρτης είναι θέμα συνεργασίας με τον υπεύθυνο αρχαιολόγο (Γενάριος 1991), Γρηγόρης Τσόκας».

β. Όλοκληρώθηκε και εγκρίθηκε μεταπτυχιακή εργασία (Κυριακίδου 1991) με θέμα την λιθοτεχνία των φάσεων III και IV των Βασιλικών. Τόσο η εργασία αυτή, όσο και μιá ανάλογη για τó úλικό τής Θέρμης (βλ. éδw σ. 237), éχουν úπόψη τους τήν σύγχρονη προβληματική για τó θέμα, τήν éξειδικευμένη για τήν νεολιθική éποχή, που σχετίζεται βέβαια ιδιαίτερα με τήν έμπειρική και θεωρητική έρευνα στην Γαλλία, ή όποια, όπως είναι γνωστό, έχει πολú μεγάλη παράδοση. Πολύ συνοπτικά, τά βασικά σημεία τής εργασίας αυτής είναι τά εξής:

Τó σύνολο σχεδόν του úλικου προέρχεται από τó έντοπιςμένο λατομείο (Γραμμένος 1984). Η έπεξεργασία (áπολέπιση) των μπλόκ και των χαλικιών των πετρωμάτων γίνονταν στην θέση του οικισμού για τόν οικισμό. Κατά τήν φάση III δίδεται περισσότερη έμφαση στους πυρήνες για φολίδες και λεπίδες, ενώ στην φάση IV στους πυρήνες για μικρές λεπίδες και έπομένως οί άπαιτήσεις για προϊόντα πιó στενά, πιó κοντά και λεπτά, είναι μεγαλύτερες. Οί τεχνικές τής áπολέπισης των πυρήνων είναι ή κρούση και όχι ή πίεση. Τά εργαλεία με τó γυάλισμα δρεπανιού είναι συχνότερα στην φάση IV. Ένδεχομένως δηλαδή στην φάση III ή διατροφή στηριζόταν περισσότερο στο κρέας (έχουμε και περισσότερα ξέστρα) και στην IV περισσότερο στα φυτά. Ένδεχομένως στην φάση IV τó αυξημένο ποσοστό των εργαλείων διάτρησης και αϊχμών, νά δηλώνει ότι τó κυνήγι μπορεί νά έπαιξε κάποιο ρόλο στην ζωή του οικισμού. Ίσως στην τομή για τήν άποκατάσταση του στρωματογραφικού κενού (Τ.Σ.Κ.) ύπηρχε ύπαιθριο εργαστήριο λιθοτεχνίας.

Φυσικό είναι, τά συμπεράσματα αυτά νά ενδιαφέρουν και τήν παλαιολογική έρευνα (περισυλλογή παλαιοβοτανολογικού úλικου δυστυχώς και ανεξάρτητα από τήν θέλησή μου δεν έχει γίνει). Με βάση τά μέχρι σήμερα δεδομένα, όχι δηλαδή τά τής Γιαννούλη που αναμένονται, αλλά τίς ταυτίσεις που έχει κάνει ó Κουφός (Γραμμένος 1984), δεν είναι μάλλον δυνατό νά έξαχθούν κάποια συμπεράσματα.

2. Θέρμη Β

Στήν θέση αυτή έχουν γίνει άνασκαφές κατά τó 1987 (Γραμμένος 1991a) και κατά τó 1989 (Γραμμένος 1991β). Οί άνασκαφικές αυτές έρευνες γίνονται με άφορμή τήν έγκριση οικοδομικών άδειών, δεν έχουν δηλαδή συστηματικό χαρακτήρα. Η συνέχιση δηλαδή τής έρευνας σε σημεία εκτός των δύο άγροτεμαχίων που έλέγχθηκαν θά συνεχισθεί στο μέλλον με γνώμονα τίς σωστικές άνάγκες που θά προκύψουν, άν και ή θέση έξαιρήθηκε από τήν επέκταση τής Κοινότητας Θέρμης και, τουλάχιστον τύποις, χαρακτηρίστηκε ως άρχαιολογικό πάρκο. Με τόν έλεγχο μάλιστα των οικοδομικών άδειών έχουν μειωθεί τά δρι α του οικισμού που άρχικά ύπολόγισαμε

κατά δύο άγροτεμάχια πρὸς Α τοῦ οἰκισμοῦ (Γραμμένος 1991α), τὰ ὑπ' ἀρ. 446 καὶ 448. Οἱ προκαταρκτικὲς δημοσιεύσεις εἶναι πλήρεις ἀπὸ πλευρῶς συμμετοχῆς εἰδικῶν, ἐνῶ, ἄν καὶ ἔχουν πληρότητα ἀπὸ πλευρῶς παράθεσης τῶν δεδομένων πού προέκυψαν, πλήρεις θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν στὸ μέλλον: ἀρχιτεκτονική, Μ. Παπᾶ, δ.δ. στὸ Α.Π.Θ., κεραμική, Ν. Οὔρεμ-Κώτσου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., παλαιοζωολογικὸ ὑλικό, Εὐτυχία Γιαννούλη, Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Κέμπριτζ, λιθοτεχνίες, Κατερίνα Σκουρτοπούλου, μεταπτυχιακὸ στὸ Α.Π.Θ., μαλακολογικὸ ὑλικό, Γιώργος Συρίδης, λέκτορας στὸ Α.Π.Θ., παλαιοβοτανολογικὸ ὑλικό, Τάνια Βαλαμώτη, δ.δ. στὸ Τμῆμα Ἀρχαιολογίας τοῦ Σέφιλντ, ὀστέινα ἐργαλεῖα, Ροζαλία Χριστίδου, δ.δ. στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παρισιοῦ.

Ἐδῶ θὰ προσπαθῆσω νὰ ἐκθέσω ἀπλῶς κάποιες παρατηρήσεις καὶ συγκριτικὰ συμπεράσματα (βλ. καὶ Γραμμένος 1990):

Ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάση Βασιλικὰ ΙΙΙ. Τὰ σπῖτια θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὀρθογώνια καὶ ἡ τοιχοδομία μὲ ὅλα τὰ μέχρι σήμερα γνωστὰ ὑλικά (λίθοι γιὰ ὑποδομή, πλίνθοι γιὰ ἀνωδομή, πασσαλόπηξη καὶ πλέγμα μὲ κλαδιά ἐπιχρισμένο μὲ πηλό). Τὸ νεότερο στοιχεῖο εἶναι ὅτι ἐντοπίστηκαν μεγάλα σὲ ἔκταση λιθόστρωτα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἐργαστηριακοὶ χώροι κοινόχρηστοι. Ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει ἀπόλυτες ὁμοιότητες μὲ τῶν Βασιλικῶν (ΙΙΙ), ἀλλὰ ἡ μελλοντικὴ ἀνάλυση τῶν μικροδιαφορῶν (ποσοστιαίων, μοτίβων, ἀγγειολογίου) θὰ πρέπει νὰ παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα τῆς διαφοροποίησης τῆς κεραμικῆς στὸν χώρο, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ὑλικῶν, ἀπὸ οἰκισμοὺς πού ἀπέχουν μεταξύ τους ἐλάχιστα, στὴν προκειμένη περίπτωσι 6 χλμ. σὲ εὐθεία γραμμῆ. Καὶ ἀπὸ τὴν Θέρμη πάντως παραθέτονται ἴδιοι μὲ τῶν Βασιλικῶν πίνακες (ἀριθμημένους κεραμικὲς κατηγορίες, ἀριθμὸς ὀστράκων, βάρους, κυβικὰ ἀνασκαμμένου χώρου).

Τὰ βασικὰ συμπεράσματα μελέτης τῶν λιθοτεχνιῶν (ἡ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1989 εἶναι ἐν ἐξελίξει) εἶναι τὰ ἑξῆς: Καὶ ἐδῶ ἡ πρώτη ὕλη προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο λατομεῖο πού ἀναφέραμε (ἀπόστασι σὲ εὐθεία γραμμῆ 12 χλμ), ἐνῶ τοῦ χαλαζία ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχῆ. Μοναδικὴ πρώτη ὕλη μὴ τοπικῆς προελεύσεως εἶναι ὁ ὄψιανός (3 ὡς 4 κομμάτια). Εἶναι ὀναγκαία ἡ ἀνάλυση γιὰ τὴν προέλευσή του. Ὅπτικὰ φαίνεται ὅτι εἶναι μηλιακός. Εἶναι μεγαλύτερη ποσοτικὰ ἡ χρῆσι χαλαζία σὲ σχέση μὲ τὰ Βασιλικὰ. Διαπιστώνεται, ἐπίσης, ἡ εὐλογη σπατάλη πρώτης ὕλης. Θὰ ἤθελα νὰ τονίσω ἐδῶ ὅτι στὴν ἀνασκαφῆ αὐτῆ ὄλο τὸ ὑλικὸ πού δὲν εἶναι πρώτη ὕλη, δηλαδὴ τὸ ἐργαλειακὸ ὑλικό, περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν μικροαντικειμένων τῆς ἀνασκαφῆς, συνοδεύεται δηλαδὴ ἀπὸ συντεταγμένες, κάτι πού ἡ ἔρευνα τῆς λιθοτεχνίας θεωρεῖ πλέον ἀπαραίτητο. Τὰ ὑπόλοιπα μικροαντικείμενα τῆς λιθοτεχνίας, πού δὲν εἶναι ἀπὸ πυριτόλιθο, θὰ μελετηθοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια μελετήτρια, ἐνῶ τῆς ὀστεοτε-

χνίας και της όστρεοτεχνίας από την Ροζαλία Χριστίδου.

Η παλαιοζωολογική ανάλυση και των δύο ανασκευικών περιόδων είναι πλήρης (προκαταρκτική), ενώ του παλαιοβοτανολογικού ύλικού έχει όλοκληρωθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της (μελετήτρια Τάνια Βαλαμώτη). Οί ποσοστιαίες αναλογίες της παλαιοζωολογικής ανάλυσης παραμένουν σχεδόν οί ίδιες, με εξαίρεση τά ύψηλά ποσοστά του σκύλου και τά άνυπαρκα σχεδόν των ζώων κυνηγιού. Έκ προοιμίου σημαντικό είναι τό γεγονός ότι τό παλαιοζωολογικό ύλικό ένδεχομένως νά προσδιορίσει την χρήση των κοινόχρηστων χαλικόστρωτων διαπέδων. Η περιουλλογή του παλαιοβοτανολογικού ύλικού είναι δειγματοληπτική, προέρχεται δηλαδή από σημεία των επιχώσεων που ύπόσχονται κατά τεκμήριο μεγάλες συσσωρεύσεις σπόρων. Δέν διαπιστώνονται ούσιώδεις διαφορές ως πρός τις ποσοστιαίες αναλογίες.

Άλλά στην Κεντρική Μακεδονία έγινε άκόμη μία ανασκευική έρευνα, πάντα σωστική, στον οικισμό της Σεβαστής του Ν. Πιερίας (Γραμμένος 1984, Σουρέφ 1986, 1990), ή όποία όμως, άν και αναπτύχθηκε σε 11 τομές, δέν προσκόμισε τά άναμενόμενα, γιατί, κυρίως, οί επιχώσεις ήταν έλάχιστες, περίπου 0,30 μ. Άν και ό ανασκευάας δέν αναφέρει κάποια γεωαρχειολογική άποψη, φαίνεται, τό έλάχιστο ύψος αυτών των επιχώσεων, νά μη δικαιολογείται μόνο ύπό την πρός Β κατωφέρεια, άλλα και ύπό την μικρή διάρκεια της κατοίκησης του οικισμού. Άπό την παρατιθέμενη φωτογραφημένη κεραμική δέν φαίνεται νά ύπάρχουν χαρακτηριστικά δείγματα που νά δικαιολογούν και παρουσία φάσεων της έποχής του χαλκού. Η άναφερόμενη ως άμαυρόχρωμη κεραμική δέν διευκρινίζεται περαιτέρω και βέβαια ό όρος δέν ισχύει γιά την έποχή του χαλκού. Γιά την άρχιτεκτονική δέν προέκυψε κανένα στοιχείο.

3. Έπιφανειακές έρευνες

Η έπιφανειακή έρευνα, μη συστηματική, εκτός, όπως είπαμε, από την περιοχή της Άσσήρου, έχει κομίσει στην έρευνα αρκετά νεότερα στοιχεία: Άγ. Παρασκευή Γαλάτιστας, Μεταλλικό Κιλκίς, περιοχή Πεδινού Κιλκίς (Σαββοπούλου 1985), Μακρύγιαλος Πιερίας. Οί οικισμοί αυτοί θά περιληφθούν στον νέο κατάλογο των προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας που έτοιμάζεται (Γραμμένος-Μπέσιος). Άλλά και ή έπιφανειακή έρευνα του Τομέα της Άρχαιολογίας του Α.Π.Θ. πρόσθεσε μία νεολιθική θέση στην περιοχή της Άσσήρου, τεράστια σε έκταση, γύρω στα 450 στρ., με άποκλειστικά νεολιθικές επιχώσεις (πρόσφατα Κωτσάκης 1990). Η έρευνα αυτή διεξάγεται από τους καθηγητές της προϊστορικής άρχαιολογίας του Τομέα της άρχαιολογίας του Α.Π.Θ., Άνδρέου και Κωτσάκη, με την συνεργασία διαφόρων ειδικών και φοιτητών, είναι διαχρονική

και εφαρμόζει τις σύγχρονες τεχνικές, μεθόδους και απόψεις για το είδος αυτό της έρευνας.

Ἡ Ρωμοπούλου δημοσιεύει κεραμική ἀπὸ τὸν προϊστορικό οἰκισμό τῆς Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης (Γραμμένος 1984), κεραμική πού παρουσιάζει ἄμεση συγγένεια μὲ τὸν Βασιλικῶν (Ρωμοπούλου 1989, 200-202) καὶ ἀνήκει σὲ προδιμηνιακὲς φάσεις.

Κατὰ τὰ φαινόμενα, ὁ φερόμενος καὶ ὡς νεολιθικός οἰκισμὸς τῆς Τούμπας Θεσσαλονίκης (ἢ Τούμπα Ἐμπειρικού, ἢ Προφήτης Ἡλίας, Γραμμένος 1984), θὰ πρέπει νὰ ἐξαιρεθεῖ ἀπὸ τὶς νεολιθικὲς θέσεις, ἀφοῦ στὶς ἐκεῖ ἀνασκαφὲς τοῦ Τομέα Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. δὲν ἔχει βρεθεῖ οὔτε ἓνα νεολιθικό ὄστρακο (προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις στὸ ΑΕΜΘ, στὸ Ἐγνατία κ.ἄ.). Τὸ λάθος ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ πού εἶχε παραθέσει ὁ French.

Κατὰ κατάλογο, ὥστόσο, τῶν νεολιθικῶν θέσεων θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ μία ἀκόμη, ἢ ὅποια ὅμως ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα: Στὸν κατάλογο τοῦ French (1967) ἀναφέρεται ἡ θέση Ν. Χαλκηδῶν, ἢ ὅποια, ὅπως μὲ πληροφόρησε ὁ Παῦλος Χρυσοστόμου, ἀρχαιολόγος τῆς ΙΖ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, ἔχει ἰσοπεδωθεῖ, μάλλον, ἤδη κατὰ τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο καί, πάντως, σήμερα δὲν ὑπάρχει κανένα τῆς ἴχνης. Ὁ French δὲν ἀναφέρει «περιγραφή» καὶ «τοπογραφία» τῆς θέσης καί, φυσικά, δὲν παραθέτει ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ. Κατὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ καταλόγου τῶν νεολιθικῶν θέσεων (Γραμμένος 1984), ἐπειδὴ, ἀπὸ παράλειψη, δὲν ἔλαβα ὑπόψη μου τὰ ὅσα ὁ Rey ἀναφέρει γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ (βιβλ. στὸ French 1967), δὲν τὸν θεώρησα ὡς νεολιθικὴ θέση. Συγκεκριμένα ὁ Rey εἰκονίζει εἰδώλιο, τὸ ὅποιο παραλληλίζει μὲ ἀνάλογο νεολιθικὸ τοῦ Σέσκλου καὶ ἓνα ὄστρακο μαῦρο ἐπὶ ἐρυθροῦ. Ἀλλὰ εἰκονίζει καὶ περίπλοκο πήλινο μὲ δύο ὀπές, ἀνάλογο μὲ τὰ χρυσὰ τῆς Ἀραβησοῦ (Γραμμένος 1984). Ἀπὸ τὰ λίθινα ἐργαλεῖα πού παραθέτει σχεδιασμένα ὁ Rey, ἐκεῖνο μὲ τὴν ὀδοντωτὴ ἀκμὴ ἐνδεχομένως ἀνήκει στὴν ΠΕΧ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν τραπέζοειδὴ διαμόρφωση τοῦ οἰκισμοῦ (δημοσιεύεται φωτογραφία) θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀντιπροσωπεύταν καὶ ἡ ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ. Τὸ εἶδώλιο κουκουβάγιας (;) (τὸ ἐρωτηματικὸ ἦδη εἶναι τοῦ Rey) εἶναι μάλλον ἀδιάγνωστο. Πάντως τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ ἀπὸ τὴν Ν. Χαλκηδῶνα δὲν ἀνευρίσκονται στὴν ἀποθήκη τῶν προϊστορικῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης.

IV. ΔΥΤΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

1. *Έπιφανειακές και άνασκαφικές έρευνες στην περιοχή Πελλάς-Γιανιτσών*

Μία πρώτη νύξη για νεότερες έπιφανειακές έρευνες στην περιοχή, που όδήγησαν στον έντοπισμό και νεολιθικών θέσεων, χωρίς να αναφέρονται πολλά στοιχεία, κάνει ο Παύλος Χρυσοστόμου. Οί θέσεις αυτές είναι οί έξής (1990, Σχ. 1): Μάνδαλο, Δροσερό, Πλαγιάρι, Κύρρος ή 'Αραβησός (1990, 208), 'Αμπελιές, Δαμιανό, Γιανιτσά Α, 'Αρχοντικό, 'Αγροσυκιά, Λεπτοκαρυά, Χαλκηδόνα, Κουφάλια Α, Κουφάλια Β, Βαλτοχώρι, Εύρωπος Α, Εύρωπος Β. Οί θέσεις από Κουφάλια Α κ.έξ. είναι ήδη γνωστές από τον κατάλογο του French. Τόν κατάλογο αυτό έννιμέρωσε ο Πανίκος Χρυσοστόμου με νεότερες έπιφανειακές έρευνες (1990). Προστέθηκαν δηλαδή οί έξής θέσεις: Γιανιτσά Β, 'Ασβεσταριό, Παραλίμνη. 'Από τούς οικισμούς αυτούς προέρχεται, εκτός βέβαια από την έπιφανειακή κεραμική, μία άξιολογότετη και τεράστια ως προς τόν άριθμό σειρά από ειδώλια τής NN, την όποία διαπραγματεύτηκε ο έρευνητής αυτός σε μεταπτυχιακή έργασία. Τά ειδώλια αυτά παρουσιάζουν μία έντονη τοπική ιδιαιτερότητα, όπωσδήποτε όμως παρουσιάζουν όμοιότητες με τά άνάλογα γνωστά από την Κεντρική Μακεδονία και βέβαια έντάσσονται φυσιολογικά στα άνάλογα αντίστοιχα του νότιου τμήματος του πολιτισμού Vinča (Anza). "Άλλο σημαντικότατο πόρισμα τών έρευνών αυτών είναι ότι στον οικισμό Γιανιτσά Β, στον δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιανιτσών, έντοπίστηκε έπιχώσεις τής AN και NN και παρουσιάζουν, όπως δείχνουν τά άποτελέσματα από τις πρώτες άνασκαφικές έρευνες, έντυπωσιακές άντιστοιχίες με την Ν. Νικομήδεια και με την Anza. 'Ο οικισμός αυτός έχει μεγάλη έκταση, περίπου 100 στρ., αλλά, δυστυχώς, άπλώνεται στην ήδη οικοδομημένη «Παλιά 'Αγορά» τών Γιανιτσών. 'Άλλά στον οικισμό αυτό άνασκάφθηκαν και MN έπιχώσεις, χωρίς όμως να προκύβουν κάποια διεκρινιστικά στοιχεία. 'Αντίθετα, από τις έπιχώσεις τής NN, προέκυψαν, ως προς την κεραμική, άμεσες θεσσαλικές άντιστοιχίες, οί όποιες δέν υπάρχουν στα Βασιλικά και στην Θέρμη: γραφίτης σε μελανό, κασιανό σε καφέ, μαύρο σε πορτοκαλόχρουν-έρυθρό (black on red), καφέ σε έρυθρό, μαύρο σε ώχρόλευκο (οί γνωστές μιμήσεις κλασικού Διμηνίου). 'Από την άλλη μεριά όμως δέν υπάρχει ή κατηγορία 30 τών Βασιλικών, οί θεσσαλικές άντιστοιχίες τής όποίας έχουν άναφερθεί (Γραμμένος 1984). "Όπως είναι γνωστό, στα Βασιλικά δέν βρέθηκε καθόλου κεραμική με γραφίτη. Φαίνεται δηλαδή ότι, ως προς την κεραμική, οί άντιστοιχίες μεταξύ π.χ. Anza, Γιανιτσών Β, Ν. Νικομήδειας, βόρειας Θεσσαλίας, είναι περισσότερο όμοιογενείς. 'Από την σημαντική για την έρευνα άνασκαφή αυτή, σχετικά με την άρχιτεκτονική

δέν έχουν προκύψει στοιχεία, ενώ για όλα τα άλλα υλικά είναι νωρίς ακόμη για ειδικές προκαταρκτικές μελέτες.

2. *Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή Κίτρινη Λίμνη (Σαοί Γκιόλ) Κοζάνης*

Η περιοχή αυτή παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, αφού, στην μικρή της σχετικά έκταση (35 τ.χ.), έχουν ήδη εντοπισθεί 13 θέσεις που έχουν όλες νεολιθική κατοίκηση και μάλιστα, πολλές από αυτές, έχουν και ΑΝ, αν κρίνει κανείς από την pink slipped επιφάνεια επιφανειακής κεραμικής (Καραμήτρου 1986). Γενικά υπάρχουν εμφανείς αντιστοιχίες με Θεσσαλία.

Μία συστηματική διεπιστημονική έρευνα στην περιοχή έχει αρχίσει τα τελευταία χρόνια (1987 κ.εξ.) ο Φωτιάδης (Φωτιάδης 1987, 1988). Έγινε επιφανειακή εντατική έρευνα σε δύο από τις θέσεις (Τούμπα Ποντοκόμης και Μεγάλο Νησί Γαλάνης) και συνεχίζεται ανασκαφική έρευνα στο Μεγάλο Νησί Γαλάνης και στο Μεγάλο Νησί 'Ακρινής. Από τις έρευνες αυτές δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί ειδικές μελέτες για τα επί μέρους υλικά. Εκείνη όμως, που αποτελεί μέχρι σήμερα πολύτιμη και σπάνια για τα προϊστορικά χρονικά συμβολή, είναι οι γεωαρχειολογικές αναλύσεις του ίδιου του ανασκαφέα, οι οποίες, μάλιστα, είναι χρήσιμες και για άλλες περιοχές, ιδίως ως προς το θέμα των σχέσεων των λιμνών με τις αρχαίες επιχώσεις (1987, 59). Τα μέχρι σήμερα σημεία από τα συμπεράσματα του Φωτιάδη που μας ενδιαφέρουν είναι τα εξής: "Αν και υπάρχουν θεσσαλικές αντιστοιχίες, εντοπίζεται μία πολιτιστική αυτονομία. Υπάρχουν αντικείμενα που δείχνουν ανταλλαγές πολιτιστικές (κεραμική, σπόνδυλος, πορφύρα, σχετική άφθονια όψιανού). Από πλευράς αρχαιότητας έχει εντοπισθεί ή φάση Πρωτοεσκόλο. Για την οικοδόμηση χρησιμοποιείται η «λάσπη δεμένη με ένα πλέγμα κλαδιών» (wattle-and-daub) και το κονίαμα αυτό, που ή χρήση του αρχίζει και από την 4η χιλιετία, αποδεδειγμένα έχει στην σύνθεσή του άμμο και ασβέστιο, το οποίο και το κάνει πολύ σκληρό. Γι' αυτό θα πρέπει να επανεξετασθεί ή άποψη ότι το daub της ευρωπαϊκής προϊστορίας είναι κατά κανόνα ένα φυσικό άργιλικό υλικό. Ο Φωτιάδης αποδεικνύει ότι ή προέλευση της άμμου ήταν κοντινή σχετικά. Αντίθετα με τον οικοδομικό αυτό τρόπο (Μικρό Νησί 'Ακρινής), στο Μεγάλο Νησί Γαλάνης τοίχοι και δάπεδα ήταν κτισμένα με την τεχνική πιζέ και σε μερικές περιπτώσεις επιχρισμένα με λεπτό άσπρο επίχρισμα. Όλα αυτά κατά το τέλος της ΝΝ. Ο Φωτιάδης υπολογίζει με συντηρητική εκτίμηση τον πληθυσμό των 13 οικισμών της λεκάνης λίγο πριν το 3000 π.Χ. σε 5.000 άτομα. Καί, βέβαια, όπως αναφέρει, ή πληθυσμιακή πυκνότητα υπαινίσσεται πολιτική οργάνωση πέρα από αυτήν των αυτόνομων κοινοτήτων. Το συμπέρασμα αυτό δεν διαφέρει από την υπόθεσή μου που άφορά τις ομάδες

των οικισμών στην 'Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία (πρόσφατα Γραμμένος 1991). Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι μερικοί από τους οικισμούς αυτούς έχουν έκταση ως 100 στρ. 'Αφύσικα σχεδόν μεγάλος είναι ο αριθμός των λίθινων εργαλείων που βρέθηκαν παντού κατά την επιφανειακή έντατική έρευνα. Το ανώτατο όριο της απόστασης της πρώτης ύλης είναι της τάξεως των 15-20 χλμ. Με βάση, τέλος, ποσοτικές εκτιμήσεις της κεραμικής γίνεται προσπάθεια για τον καθορισμό χρήσεων χώρων.

Σε πρόσφατες επιφανειακές έρευνες στην ευρύτερη περιοχή των Σερβίων έχει αναφερθεί ο έντοπισμός και νεολιθικών θέσεων (Χονδρογιάννη 1989). Οι θέσεις αυτές παρουσιάζουν πυκνότητα ανάλογη με της Κίτρινης Λίμνης, μάλλον έχουν κατοικηθεί σε όλες τις φάσεις της νεολιθικής εποχής, και στην ΑΝ, αλλά υπάρχουν και παραδείγματα με συνέχεια κατοίκησης ως την ΥΕΧ. 'Ανάλογη βέβαια πυκνότητα θα πρέπει να περιμένει κανείς και στις γειτονικές πεδινές εκτάσεις. 'Αλλά εκείνο που καταρχήν καλλύπτει αυτή η έρευνα είναι το κενό που υπήρχε μεταξύ Θεσσαλίας και Ν. 'Αλβανίας ως προς τις αντίστοιχες των διμηνιακών κυρίως φάσεων. Τελευταίες τοπογραφικές έρευνες στον Νομό της Φλώρινας δεν έχουν εντοπίσει νεολιθική θέση (Τρανταλίδου 1985).

Κλείνουμε, τέλος, με την συστηματική ανασκαφή στον ΝΝ-ΠΕΧ οικισμό του Μανδάλου Γιανιτσών (πρόσφατα Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990, Κωτσάκης 1987, 1989, Παπανθίμου 1987). Στο Μάνδαλο είναι γνωστή μόνο η πασσαλόπηξη και τα σπίτια πρέπει να έχουν δρομικό χαρακτήρα με διαστάσεις μεγαλύτερες από 4×6 μ. 'Ο οικισμός έχει ένα ή δύο, προς το παρόν, περιβόλους κατασκευασμένους με πέτρες, στην τελευταία φάση της ΝΝ. Έχει δύο φάσεις: η πρώτη 4600-4000 (=Σιταγροί ΙΙΙ) και η δεύτερη 3000-2000 π.Χ. Δηλαδή υπάρχει κενό ως προς την 4η χιλιετία και συνέχεια στην ΠΕΧ (Maniatis-Kromer 1990). Διαπιστώθηκαν μεταλλουργικές δραστηριότητες στην νεολιθική φάση. 'Η γραπτή κεραμική είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Βρέθηκαν, τέλος, σφραγιδοκύλινδροι.

Είχε ολοκληρωθεί η μελέτη αυτή, όταν δημοσιεύτηκε ένα σημαντικό για την έρευνα άρθρο, στο οποίο για πρώτη φορά δημοσιεύεται κατάλογος των μέχρι σήμερα γνωστών θέσεων όλης της Δυτικής Μακεδονίας (Κοκκινίδου-Τρανταλίδου 1991). Στον κατάλογο αναφέρονται οι εποχές που αντιπροσωπεύονται σε κάθε οικισμό, δεν δημοσιεύονται, προς το παρόν όμως, απ' ό,τι αφήνουν οι συγγραφείς να διαφανεί, δεδομένα για κάθε ένα οικισμό χωριστά, ούτε επιφανειακή κεραμική. Τό αντίθετο συμβαίνει σε ένα άλλο βιβλίο της Κοκκινίδου (1990), το οποίο περιλαμβάνει όμως μόνο τον Νομό Πέλλας και, όπως φαίνεται, αποτελεί μέρος της δ.δ. της που αναφέρεται στον χώρο μεταξύ 'Αξιού και 'Αλιάκμονα (Ph. D. Παν. Birmingham, άδημ.). Συγκριτικές αναφορές στις μελέτες αυτές θα γίνουν με αφορμή την

δημοσίευση του νέου καταλόγου των προϊστορικών θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας.

Δύο λόγια σχετικά με την Ήπειρο. Η νεολιθική έρευνα στην περιοχή παραμένει στάσιμη. Μία πρόσφατη χρήσιμη σύνθεση των δεδομένων για τον οικισμό-σπήλαιο της Καστρίτσας Ίωαννίνων και ένταξή τους μάλιστα στα γεωαρχειολογικά δεδομένα της περιοχής έκανε ο Κούγκουλος (1990).

Τελειώνουμε με τα της Μακεδονίας αναφερόμενοι σε άποψεις που ξεκινούν από δεδομένα που προέρχονται από την περιοχή αυτή. Αρχικά, μερικά διευκρινιστικά σχετικά με πρόσφατο άρθρο (Aslanis 1989): Τα όρια της Κεντρικής Μακεδονίας κατ' αρχήν είναι διοικητικά, δηλαδή νομοί Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Χαλκιδικής και Πιερίας, και τα όρια αυτά σε γενικές γραμμές συμπίπτουν με τα γεωγραφικά, εκτός βέβαια από τον Νομό Πιερίας, βόρειο όριο του οποίου, σε γενικές γραμμές, νοείται ο Αλιάκμονας. Εξάλλου τα γεωγραφικά όρια, όπως ή επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα δείχνει, δεν αποτελούν κριτήρια ή, έστω, τα μόνα κριτήρια για τον καθορισμό περιοχών με ομοιογένεια στην εξέλιξη πολιτιστικών στοιχείων στον χώρο. Αντίθετα, ο συνδυασμός πολλαπλών κριτηρίων θα μπορούσε να οδηγήσει σε ομάδες οικισμών (Γραμμένος 1984, 1987, 1991γ).

Ο χρησιμοποιούμενος στο άρθρο αυτό, αλλά και σε άλλα πολλά, όρος χαλκολιθική, δεν είναι σωστός για τις φάσεις, ή φάση που χρησιμοποιείται (Βασιλικά IV, Aslanis 1989, 11), δηλαδή ουσιαστικά την λεγόμενη τελική νεολιθική, αλλά για τις φάσεις που αντιστοιχούν από τις προδιμηνιακές φάσεις κ.έξ. τουλάχιστο, πράγμα που ανταποκρίνεται και στην πραγματικότητα, αφού από τα τέλη της MN πλέον έντοπίζονται μεταλλουργικές δραστηριότητες. Άλλα και ο Hauptmann (1986), ενώ φαίνεται να δέχεται αυτή την πραγματικότητα, συμφωνώντας μάλιστα πλέον με την εξίσωση της Vinča A με την φάση Τσακλί κ.έξ. και διαπιστώνοντας αντιστοιχίες των σωζόμενων μεταλλικών νεολιθικών άγγείων με την κεραμική Λάρισας, αποκαλεί ώστόσο χαλκολιθική μόνο το τέλος των μεταδιμηνιακών φάσεων. Το ίδιο και ο Weisshaar (1989). Προτιμότερος, μάλλον, και ουδέτερος είναι ο όρος NN με έσωτερικό διαχωρισμό προδιμηνιακές, διμηνιακές και μεταδιμηνιακές φάσεις, ή, τουλάχιστον, ο όρος πρώιμη χαλκολιθική και ύστερη (όπως πρόσφατα Bankoff-Winder 1990), αφού βεβαίως προηγουμένως καθοριζόταν τί θα περιλάμβανε ο καθένας από τους δύο αυτούς διαχωρισμούς.

Με τα στοιχεία που υπάρχουν ως τώρα, ένα σημαντικό μέρος από τα όποια έχει δημοσιευθεί, από όλη την Μακεδονία, με την προοπτική συγκεκριμένης αρχαιολογικής θεωρίας και μεθόδου είναι δυνατόν να προσθήκουν έρωτήματα για την, σύμφωνα με τις διατυπώσεις διαφορετικής αρχαιολογικής παράδοσης, «soziale und die wirtschaftliche Struktur, sowie die

geistige Welt...» (Aslanis 1989, 10) για την νεολιθική εποχή της περιοχής που μās απασχολεί (Γραμμένος 1987, 1991, 1991γ, 1991δ).

Έξαιρετικά χρήσιμες είναι τρεις πρόσφατες συνθέσεις για τὰ νεολιθικά πράγματα της περιοχής που μās απασχολεί, μέσα από μιὰ πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ πλευρᾶς χώρου πλευρᾶ (Lichardus 1985), ἢ μέσα ἀπὸ μιὰ μικρότερη, δηλαδή αἰγαιακή-βαλκανική (Treuil 1989, Evans-Rasson 1984). Τὸ δεύτερο μάλιστα ἄρθρο συνόψισε πράγματα ποὺ αἰωροῦνταν ἤδη στὴν ἐπιστημονική ἀτμόσφαιρα καὶ ποὺ φαίνεται ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας δὲν διαψεύδει.

Ὅμως τὸν τελευταῖο καιρὸ καὶ σχετικά μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ τὴν νεολιθική στὴν ΠΕΧ, ἀμφισβητεῖται τόσο τὸ μοντέλο ποὺ πρότεινε ὁ Renfrew (1972), ὅσο καὶ τὸ μοντέλο, κατεξοχή, τοῦ Halstead, ποὺ στηρίζεται στὴν ἐξήγηση τοῦ φαινομένου τῆς ἀποθήκευσης, γιὰ λογαριασμό τῆς κοινότητας, τῶν διαφόρων περισσευμάτων (social surplus), ἔννοια ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Childe (Andel-Runnels 1988). Οἱ θέσεις τῶν δύο αὐτῶν ἐρευνητῶν οὐσιαστικά εἶναι παραλλαγὴ τῶν θέσεων τοῦ Renfrew: δημιουργία, λόγω τῆς θέσης μερικῶν οἰκισμῶν, μονοπόλεων, ἢ παραγωγὴ σὲ μιὰ περιοχὴ συγκεκριμένων προϊόντων μὲ ζήτησι, ἢ ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση καὶ τῶν δεύτερων λεγομένων προϊόντων, π.χ. μαλλί, γάλα κ.λ., ἢ βελτίωση τῶν καλλιιεργειῶν μὲ τὸ ἄλετρι καὶ ἡ ἐπέκτασή τους σὲ ἄγονες περιοχὲς καὶ ἡ τελικὴ δημιουργία ἐμπορίων. Ἡ διαφορὰ δηλαδή μὲ τὸν Renfrew βρίσκεται στὴν ἀντικατάσταση τοῦ φαινομένου τῆς πολυκαλλιιεργείας μὲ τίς διαδικασίες αὐτές, ἀφοῦ τὸ ἀμπέλι καὶ ἡ ἐλιά καλλιιεργήθηκαν ἐντατικὰ μόνο στὴν ΥΕΧ (Runnels-Hansen 1986). Καὶ γιὰ τὴν θεωρητικὴ αὐτὴ βελτίωση μπορεῖ νὰ μὴν ἔχει κανεὶς ἀντίρρηση ἐνδεχομένως, ἂν καὶ ἡ ἐξέταση τῶν παλαιοβοτανολογικῶν δεδομένων στὴν εὐρύτερη περιοχή τοῦ Αἰγαίου (καὶ τοῦ βορείου) εἶναι ἓνα ἔργο ἐν ἐξελίξει, ὅμως τὸ θέμα εἶναι ἂν τὸ χρονικὸ ὄριο τοῦ 3000 π.Χ. εἶναι συμβατικὸ καὶ ἂν οἱ διαδικασίες αὐτὲς ἄρχισαν νωρίτερα καί, βέβαια, μὲ ποιὲς συνθήκες. Καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὁ Renfrew εἶχε δώσει ἀπαντήσεις. Τὰ παλυνολογικὰ δεδομένα, ἄσχετα ἂν ἡ ἀπόλυτη ἀξία τους ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, σχετικά μὲ τὸ θέμα τῆς ἐλιάς, δείχνουν ὅτι ἡ χρῆση της εἶναι γνωστὴ στὴν Μακεδονία ἀπὸ τὰ μέσα τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας καί, στὴν νότια Ἑλλάδα, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς 4ης π.Χ. χιλιετίας (Wright 1985), ἐνῶ, σχετικά μὲ τὸ ἀμπέλι, καὶ ἀνασκαφικὰ εἶναι διαπιστωμένη ἡ καλλιιεργημένη ἄγρια μορφή του (σύνοψη τῆς ἔρευνας Γραμμένος 1987) κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΝΝ καὶ Ἰσως ὄχι μόνο στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ὅπως δείχνουν τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν Θέρμη, σύμφωνα μὲ τίς προκαταρκτικὲς διαπιστώσεις τῆς ἐιδικῆς μελετήτριας Βαλαμῶτη (Γραμμένος 1991β).

Σχετικά βέβαια με την άποψη του Halstead, αυτή θα έπρεπε να ενταχθεί στο πλαίσιο των διαδικασιών που διατύπωσαν οι Andel-Runnels και αυτές, με την σειρά τους, στις διαδικασίες που αναφέρεται ή πρόσφατη προβληματική που εντάσσει την έναρξή τους ήδη στην NN, κάτι που βέβαια ο Halstead (1989) το θεωρεί αυτονόητο για το περίσσευμα.

V. ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ένα μεγάλο μέρος από το πρόσφατο διεθνές αρχαιολογικό συνέδριο στην Λυών, που αφορούσε την Θεσσαλία (Λυών 17-22 'Απρ. 1990), περιλάμβανε και ανακοινώσεις που αφορούσαν την νεολιθική εποχή, γενικές και ειδικές. Στην Θεσσαλία, εκτός από το ανασκαφικό έργο, που κατά τα τελευταία χρόνια έχει περιορισθεί στην περιοχή της Λάρισας (έρευνες Γαλλή), έχουν αρχίσει, ή βρίσκονται σε εξέλιξη και μερικά αρχαιομετρικά προγράμματα, ειδικές μελέτες αρχαιολογικού ύλικου κ.λ., αναπτύσσεται δηλαδή μία μεταανασκαφική κινητικότητα και αυτό ήταν επόμενο να γίνει, ύστερα από την σημαντική ανασκαφική έρευνα των τριών μεταπολεμικών δεκαετιών, κυρίως από γερμανικής πλευράς. Μία νεότερη θετική εξέλιξη είναι ότι έχει αρχίσει να δημοσιεύεται σε συνέχειες ο «άτλας» των προϊστορικών θέσεων της 'Ανατολικής Θεσσαλίας (Γαλλής 1989 κ.εξ.), ένας κατάλογος που, βέβαια, θα είναι πληρέστερος από εκείνον που παραθέτει ο Halstead(1984) και από πλευράς αριθμού θέσεων και από πλευράς παράθεσης επιφανειακών ευρημάτων. Ταυτόχρονα, ή παράθεση των δεδομένων κατά οικισμό αποτελεί άφορμή για την έφ' όλης της ύλης συζήτηση για τα προϊστορικά πράγματα της Θεσσαλίας και ιδιαίτερα τα νεολιθικά. Η παράθεση των δεδομένων της επιφανειακής κεραμικής κ.λ. κατά οικισμό, από την πλευρά του Γαλλή σε συνδυασμό με την ολοκλήρωση της μελέτης της Ροντήρη για την κατανομή των διαφόρων κεραμικών κατηγοριών στον χώρο (ανακοίνωση στο συνέδριο της Λυών και, νωρίτερα, Ροντήρη 1985), εργασία που έχει ως πυρήνα την άδημοσίευτη, ανάλογη με της Μακεδονίας, εργασία του French, θα καλύψουν ένα σημαντικό και πολύ ουσιαστικό κενό της έρευνας. Δυστυχώς, συνολικές εκτιμήσεις από τον κατάλογο του Γαλλή δεν μπορούμε ακόμη να έχουμε, αφού ο καθαυτό κατάλογος, που δημοσιεύεται σε συνέχειες, βρίσκεται ακόμη στην αρχή του. Πρόσφατα, επίσης, ο ίδιος έρευνητής ανέλυσε τους λόγους για τους οποίους με βάση τα θεσσαλικά δεδομένα ή φάση Λάρισα θα πρέπει να τοποθετηθεί στην αρχή και όχι στο τέλος της NN (Gallis 1987). Εκθέτοντας, ωστόσο, τα της χρονικής αυτής αναδιάρθρωσης, δεν χρησιμοποιεί καθόλου τα δεδομένα της Κεντρικής Μακεδονίας (Βασιλικά), τα οποία επαληθεύουν τα νεότερα θεσσαλικά δεδομένα, καλύτερα από οπουδήποτε άλλο (Γραμμένος 1984). Πρόσφατα έχει αρχίσει μία συνολική (και αρχαιομε-

τρική) μελέτη της MN και της NN θεσσαλικής κεραμικής με πυρήνα ιδίως τὰ δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές στο Σέσκλο (Kotsakis 1986, Maniatis 1988) και τις ανασκαφές του Γαλλή σε οικισμούς της περιοχής της Λάρισας (Demoule 1988, Schneider 1991).

Θά συνεχίσουμε για τὰ τῶν νεότερων ἐρευνῶν στὴν Θεσσαλία μετὸ ἄρθρο τοῦ Ἀσλάνη, ὁ ὁποῖος, μετὰ ἀφορμὴ τὸ Διμήνι, συζητᾷ τὸ πρόβλημα τῶν ὀχυρώσεων στὴν νεολιθικὴ περίοδο καὶ ἰδιαίτερα στὴν NN, τὸ τέλος τῆς ὁποίας ἐξακολουθεῖ, μαζί με ἄλλους, νὰ ἀποκαλεῖ χαλκολιθικὴ (Ἀσλάνης 1990 καὶ Aslanis 1990). Ἀκόμη, μετὴν δημοσίευση τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῆς ἀνασκαφῆς στὰ Πευκάκια τοῦ Βόλου (Weisshaar 1989). Καὶ στὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ Weisshaar ἐπαναλαμβάνει τὰ τοῦ χρονολογικοῦ θέματος πού προκύπτει ἀπὸ τὰ ἐπίσκακτα γραπτὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, θέμα στὸ ὁποῖο εἶχα ἤδη ἀναφερθεῖ (Γραμμένος 1984). Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλέπε τώρα τὴν παράμβαση σὲ συνέδριο (French-Wardle 1986, 9), πού ἔκανε ὁ Renfrew μετὰ ἀφορμὴ ἀνακοίνωση τοῦ Hauptmann, δημοσιευμένη τώρα στὴν τελικὴ τῆς μορφῆς (1986). Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν θεσσαλικὸ χῶρο εἶδε τὸ φῶς ἡ δημοσίευση ἀκόμη μιᾶς διεπιστημονικῆς ἀνασκαφῆς, τῆς ἀνασκαφῆς στὸ Ἀχιλλεῖο, Α ἀπὸ τὴν Καρδίτσα, 5 χλμ. ΝΑ ἀπὸ τὰ Φάρσαλα (Gimbutas 1989). Ὁ οἰκισμὸς ἔχει ἔκταση 200×260 μ. καὶ ἔχουν ἀνασκαφῆς περίπου 120 τ.μ. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ AN καὶ MN. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ προσφέρει στὴν ἔρευνα μίαν σειρά ἀπὸ νέα πολῦτιμα δεδομένα, ἀλλὰ φαίνεται ὅμως ὅτι τόσο οἱ εἰδικὲς συμμετοχὲς, ὅσο καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα δὲν ἔχουν συσχετισθεῖ μετὸς στόχους πού θέτει ἡ σύγχρονη νεολιθικὴ ἔρευνα καὶ ἰδιαίτερα ἡ θεσσαλική, ἢ δὲν προτάσσουν καινούριους. Ἡ μόνη ἄποψη, ἢ ὁποία προτείνεται καὶ ἐπαληθεύεται, κατὰ τοὺς ἀνασκαφεῖς, ἀπὸ τὰ δεδομένα εἶναι ἡ αὐτονομία στὴν ἐξέλιξη τῆς θεσσαλικῆς νεολιθικῆς (Gimbutas 1989, 335).

VI. ΝΟΤΙΑ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ

Τόσο ἡ Νότια Γιουγκοσλαβία, ὅσο καί, κυρίως, ἡ Σερβία γνωρίζουν τελευταῖα μίαν ἐντατικοποίηση τῶν νεολιθικῶν ἐρευνῶν, ἰδιαίτερα ἡ δευτέρα, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῶν συστηματικῶν ἀνασκαφῶν (τοῦ Selevac (Tringham 1990), τοῦ Divostin (McFerron 1988), τοῦ Ορόνο προκαταρκτικῆς Tringham 1985), τῶν πρακτικῶν πρόσφατου συνεδρίου γιὰ τὸν πολιτισμὸ Vrnča (Srejović 1990). Στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ ὑπάρχουν συνθετικὲς παρουσιάσεις γιὰ πολλὰ θέματα (χρονολογικά, εἰδῶλια, λιθοτεχνίες, παλαιοζωολογία κ.λ.), μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ μεγαλώνουν οἱ συγκριτικὲς δυνατότητες. Ἔχει ἀρχίσει συστηματικὸ διαχρονικὸ πρόγραμμα στὴν κοιλάδα τοῦ Μοράβα ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Νέας Ὑόρκης

(Bankoff 1982). Στην περιοχή αυτή εντάσσονται πολλοί οικισμοί ανασκαμμένοι, εκ των οποίων, ο πιο γνωστός, χωρίς τελική δημοσίευση ακόμη, είναι ο οικισμός της Gomolava και βέβαια το Divostin και το Selevac. Σημαντικές εκδόσεις είναι, επίσης, ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της Σερβίας (Srejović 1988). Ο κατάλογος αυτός περιέχει όλες τις ανασκαμμένες νεολιθικές θέσεις της Σερβίας πριν και μετά τον πόλεμο κατά άλφαβητική σειρά, περιγραφή των ευρημάτων κατά οικισμό και πλήρη βιβλιογραφία κατά οικισμό και συνολική. Επίσης ο κατάλογος των νεολιθικών θέσεων της κοιλάδας Jasenica της Κεντρικής Σερβίας (Katunar 1988), καθώς και μία παράθεση των δεδομένων από τις ανασκαφές στον νεολιθικό οικισμό Šljivik στο χωριό Stragare στο Μοράβα (Stanković 1988). Προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για τις νεολιθικές έρευνες στην Νότια Γιουγκοσλαβία εξακολουθούν να εμφανίζονται μόνο στο περιοδικό *Macedoniae Acta Archaeologica*. Ωστόσο ήδη από το 1960 είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Amzabegovo (Barutnica) που δεν μου ήταν γνωστή (Γραμμένος 1984), αλλά ούτε αναφέρεται στην βιβλιογραφία (Korošec 1973). Τελειώνοντας αυτήν την έντελως συνοπτική βιβλιογραφική ανασκόπηση, θα κλείσουμε με ένα συνθετικό βιβλίο για τους «βωμούς» και τα «προσωπόμερφα» καλύμματα του πολιτισμού Vinča (Stanković 1986). Ο πολιτισμός αυτός, πόντως, με την ομοιογένεια που παρουσιάζει και την τεράστια έκταση, αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για την Ευρώπη, ή σημασία του οποίου ύστερα από την εμφάνιση των νέων δημοσιεύσεων και την εξέταση των ζητημάτων με το πνεύμα της αυτονομίας που αναφέραμε, θα διευρύνεται όλο και περισσότερο. Αλλά θα επανέλθουμε σ' αυτό το θέμα (σ. 249) με άφορμή τα όσα προσκόμισαν οι ανασκαφές στις δύο αυτές θέσεις, αλλά και στο Ορονο. Προηγούμενος θα αναφερθούμε στις νεότερες έρευνες στην Νότια Γιουγκοσλαβία. Τα δεδομένα, που είχαν προκύψει από τις ανασκαφές στον οικισμό Barutnica, είναι έντελως ανάλογα με εκείνα που προέκυψαν από την Anza, ή οποία, εξάλλου, βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. Στον νεολιθικό οικισμό Pešterica κοντά στο Πρίλεπο, σε ανασκαφές του 1965 και 1976 ανασκάφηκαν επιχώσεις της AN με ευρήματα βέβαια ανάλογα χρονικά με της Anza, αλλά σίγουρα ή κεραμική δεν είναι καλής ποιότητας (rustical), δεν έχει γραπτή κεραμική και δεν βρέθηκαν ειδώλια. Τα σπίατα είναι ήμυπόγεια με στέγες από κλαδιά. Οι ανασκαφείς θεωρούν τον οικισμό, για τους λόγους αυτούς, μοναδική περίπτωση για την χρονική περίοδο και την περιοχή αυτή της Γιουγκοσλαβίας. Έχει περισσότερες αναλογίες με τον πολιτισμό Starčevo, αλλά της περιοχής του Δούναβη, σχετικά βέβαια με την έλλειψη της γραπτής κεραμικής. Η ευρύτερη περιοχή της Pešterica, που υπήρξε λίμνη, παρουσιάζει μεγάλες γεωαρχαιολογικές αναλογίες με την Κίτρινη Λίμνη της Πτολεμαΐδας (σ. 242 κ.εξ.). Στον οικισμό του Radin Dol,

κοντά στο Πρίλεπο, 7 χλμ. πρὸς Β καὶ πολὺ κοντὰ πρὸς τὸν οἰκισμὸ Ρε-
 šterica (Kitanoski 1987), ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶναι μικρῆς ἔκτασης καὶ
 οἱ ἐπιχώσεις ἀνήκουν στὴν MN/NN (ὁμάδα Velušina-Porodin, Anzabe-
 gono-Vršnik III ἢ IV). Ἡ διακοσμημένη κεραμικὴ εἶναι πολὺ περιορισμένη.
 Ἡ ἀνασκαφὴ ποὺ τάραιε κάπως τὰ νερά εἶναι στὸ Manjari, στὴν περιοχὴ
 ΒΑ τῶν Σκοπίων (Sanev 1988). Ἡ διάμετρος τῆς τούμπας εἶναι μεγάλῃ
 (220 μ., ἐπομένως θὰ ἔχει ἔκταση ἕως 80 στρ.) καὶ τὸ ὕψος τῆς 3 στρ. Τὸ
 1978 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὑπῆρξε πολὺ περιορισμένη, μὲ σωστικὸ χαρα-
 κτῆρα καὶ ἔδειξε ὅτι τὸ βᾶθος τῶν ἐπιχώσεων ἦταν 2,8 μ. καὶ ἀνήκουν στὴν
 MN καὶ NN (Zelenikovo I καὶ Anzabegono-Vršnik II-IV). Ἀλλὰ τὸ 1981
 ἀνασκάφηκε τομὴ 200 τ.μ. Ἀποκαλύφθηκε πασσαλόπηκτο οἰκῆμα 9×9 μ.
 μὲ δύο χώρους καὶ μὲ λατρευτικὴ λειτουργία τόσο λόγῳ κατασκευῆς, ὅσο
 καὶ λόγῳ εὐρημάτων ἐσωτερικοῦ χώρου, κυρίως τῶν δύο τραπεζῶν (βωμῶν)
 καὶ τῆς πληθώρας τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τὰ ὅποια ὁ ἀνασκαφεὴς ἐρμη-
 νεύει ὡς δῶρα πρὸς τὴν θεότητα. Ἡ ἴδια ἐρμηνεῖα δίδεται καὶ γιὰ τὴν με-
 γάλῃ ποσότητα ὀστῶν αἰγοπροβάτων ποὺ βρέθηκαν στοὺς χώρους αὐτοῦς.
 Τὸ εὐρημα, ποὺ βέβαια δὲν εἶναι τὸ μοναδικὸ στὴν Βαλκανικὴ, ὅπως ἀνα-
 φέρει ὁ ἀνασκαφεὴς, σαφῶς εἶναι πολὺ σημαντικὸ καὶ, ἀσφαλῶς, ἡ δημο-
 σίευσί του θὰ πρέπει νὰ ἀναμένεται μὲ ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον· ἀνήκει στὴν
 III φάση τῆς κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀλλὰ οἱ ἐρευνητὲς τῆς νεολι-
 θικῆς τῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας στὸ πρόσφατο συνέδριο γιὰ τὸν πολι-
 τισμὸ Vinča παρουσίασαν καὶ δεδομένα ἀπὸ ἀνασκαφὴς σὲ οἰκισμὸ κοντὰ
 στὸ Πρίλεπο, ποὺ ἀποδίδεται σὲ λατρευτικὸ χῶρο μὲ βωμὸ (Kitanoski 1990).
 Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀναφέρονται καὶ ὅλα τὰ ἀνάλογα δεδομένα ἀπὸ τὸν πολι-
 τισμὸ Vinča καὶ τὴν εὐρύτερὴ του περιοχὴ. Τὸ 1981 ἀνασκάφηκε καὶ ἓνα
 σημαντικὸ οἰκῆμα στὸν ἀπὸ παλιὰ γνωστὸ καὶ ἀρκετὰ ἐρευνημένο οἰκισμὸ
 τοῦ Zelenikovo (Gerašanin 1988). Ἡ μικρὴ αὐτὴ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει τὸ
 1974/75. Τὸ οἰκῆμα ἔχει ἄμεσες ἀναλογίες μὲ τὸ προηγούμενο καὶ οἱ ἀνα-
 σκαφεῖς προτείνουν ἴδια ἐρμηνεῖα (βλ. καὶ Kitanoski 1990). Ἀκολούθησε
 μιὰ ἄλλῃ ἀνασκαφὴ στὸν οἰκισμὸ Na Breg, κοντὰ στὸ Mlado Nagoričane
 (Zdravkovski 1988), στὴν περιοχὴ τοῦ Kumanovo. Οἱ μικρὲς δοκιμαστικὲς
 ἀνασκαφὲς ἐδῶ ἀνήκουν στὴν φάση Anzabegono-Vršnik III. Μικρῆς ἔκτα-
 σης ἔρευνες ἔχουν γίνῃ καὶ στὸν οἰκισμὸ Atici, κοντὰ στὴν Γευγελή (Gev-
 gelija), (Zdravkovski 1985/86a) μὲ ἐπιχώσεις τοῦ τέλους τῆς NN (Anzabe-
 gono-Vršnik IV), περισυλλογὴ ἐπιφανειακῆς κεραμικῆς καὶ λιθοτεχνίας στὸ
 νησι τῶν Πρεσπῶν Golem Grad (Zdravkovski 1989β) καὶ μικρὲς δοκιμα-
 στικὲς τομὲς στὸν οἰκισμὸ Zlastana, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχρίδας (ἀρχαιό-
 τηρῃ νεολιθικὴ, Kutzman 1987-1989).

Τελειώνοντας μὲ τὰ τῆς Γιουγκοσλαβίας, θὰ παραθέσουμε τὰ συμπερά-
 σματα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἔθεσαν οἱ ἀνασκαφεῖς στὸ Ὄρονο (ὄχι τε-

λική δημοσίευση), στο Divostin και στο Selevac. Οί άνασκαφείς του Ορονο (Tringham 1985) έθεσαν, για πρώτη φορά ούσιαστικά για την Βαλκανική, άνθρωπολογικά έρωτήματα στην άρχαιολογική έρευνα. Αύτά συνοψίζονται στα έξης: 1. Στην έρευνα τής διαδικασίας με την όποία ό πολιτισμός και ή οικονομία των πρώτων άγρωτων μετασχηματίστηκε από τό στάδιο τής παραγωγής τροφίμων και έκμετάλλευσης των πηγών στο στάδιο του έπιτυχημένου και παραγωγικού συστήματος. 2. Στην έρευνα τής αυξανόμενης στατικότητας των κατοίκων του οικισμού που βέβαια σημαίνει τήν έρευνα τής έντατικοποίησης και διαφοροποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων, τήν διάρκεια τής κατοίκησης των οικιών κ.λ. 3. Στόν άρχαιολογικό έντοπισμό τής μονάδας που άπαρτίζει μιá οικογένεια και που άποτελεί τήν βάση για τήν μακράς διάρκειας σταθερότητα στούς νεολιθικούς οικισμούς (Tringham 1985, 427). Πρίν από τήν δημοσίευση του Divostin και του Selevac, οί σχέσεις τής κατοίκησης μακράς διαρκείας σ' έναν οικισμό (sedentism) και τής οικονομικής άλλαγής έτσι όπως θά μπορούσε νά έντοπισθεί από τήν μελέτη του κεραμικού ύλικού και τής λιθοτεχνίας, είχαν μελετηθεί από συνεργάτες των άνασκαφών αυτών (Kaiser 1983). 'Αλλά στο σημείο αυτό θά πρέπει νά δούμε, άν οί δύο αυτές δημοσιεύσεις δίνουν κάποιες άπαντήσεις σ' όλα αυτά τά θέματα, αλλά και στο θέμα τής ταυτόχρονης κατοίκησης ή μη ταυτόχρονης τόσο μεγάλων οικισμών όπως τό Selevac (100 έκτάρια, δηλ. 1.000 στρ.), δηλαδή τό θέμα τής συγκέντρωσης μεγάλων πληθυσμών σέ οικισμούς τής ΝΝ του πολιτισμού Vinča κ.λ. "Αν κρίνουμε από τόν οικισμό Divostin, ό όποιος δέν είναι τόσο μεγάλος σέ έκταση (περίπου 50 έκτάρια), οί άνασκαφείς είναι έπιφυλακτικοί για τό άν ή άνασκαφή προσκόμισε στοιχεία, τά όποια θά μπορούσαν νά δικαιολογήσουν με σιγουριά έναν πρωτοουρμπανισμό, όπωςδήποτε όμως δέχονται ότι οί κάτοικοι του Divostin δέν ήταν άπλοι άγρότες αλλά, όπως φαίνεται και από τά «μη χρηστικά» αντικείμενα, οί δραστηριότητές τους παρουσιάζουν μιá πολυπλοκότητα, δηλαδή δέν είναι άπλοι παραγωγοί (Mc Ferron 1988, 464, 468). 'Αλλά και οί άνασκαφείς του Selevac, ενός οικισμού με έκταση, μπορεί και διπλάσια από των Βασιλικών (Γραμμένος 1984, 1987), φαίνεται ότι έχουν άνάλογη θέση για τό θέμα τής έκτασης - πληθυσμού (Tringham 1990, Introduction), όπωςδήποτε όμως δέχονται ότι ύπάρχουν τάσεις για συγκέντρωση πληθυσμιακή. 'Ο Charman (Tringham 1990, 41) δέχεται ότι «...large sites tend to possess a wider range of functions - in production exchange, and ritual - than neighboring smaller sites». Τά συμπεράσματα που έκθέτουν οί άνασκαφείς (Tringham 1990, 567 κ.έξ.) παρουσιάζουν έξαιρετικό ένδιαφέρον, άφου βασίζονται σέ σύνθετη θεωρητική ύποδομή με άξονα τής άρχαιολογικής έρευνας τήν θεωρία τής μέσης κλίμακας. 'Ως μόνο σίγουρο ως πρός τό θέμα που μάς ένδιαφέρει, δηλαδή τής έκτασης -

πληθυσμού του οικισμού, ό οποίος σαφώς, κατά τους ανασκαφείς, δέν ήταν ταυτόχρονα κατοικημένος στο σύνολο των έκταριών του (53 έκταρια), εΐναι ότι, στις νεότερες φάσεις του (III-IV), εΐχε μεγαλύτερη έκταση από τις αρχαιότερες (I-II) (Tringham 1990, 585).

VII. ALBANIA

Τά της νεότερης έρευνας στην χώρα αυτή αναφέρονται βασικά σε πρόσφατες γενικές παρουσιάσεις (Andrea 1988, Korkuti 1989, 1991, Prendi 1990 και, νωρίτερα, για την προς τά νότια της χώρας χαλκολιθική ειδικά, Prendi 1982). Οί προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για τις ανασκαφές της δεκαετίας του '80, αλλά και του '70, περιέχονται στο περιοδικό «Iliria». Οί μετά τό 1982 ανασκαφές εΐναι λίγες σχετικά, μικρές σε έκταση, τόσο σε οικισμούς, όσο και σε σπήλαια. Έχουν αυξηθεΐ όπωσδήποτε οί γνώσεις μας για την ΑΝ και από πλευράς Άλβανών γίνεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την ένταξη των νέων στοιχείων στους αντίστοιχους βαλκανικούς όρίζοντες. Ή γενική έντύπωση, ως προς την ΑΝ, εΐναι ότι ύπάρχει μία όμοιογένεια με Νότια Γιουγκοσλαβία - Σέρβια - Γιαντισά - Θεσσαλία, ένω, ως προς την ΝΟ φαίνεται ότι εξακολουθεΐ να εΐναι εκτός των όριων της εξάπλωσης του πολιτισμού Vinča και οί γνωστές αντίστοιχίες με Δυτική Μακεδονία - Θεσσαλία φαίνεται ότι ενισχύονται. Εϊδικότερες πάντως πληροφορίες σχετιζόμενες με την τρέχουσα προβληματική δέν άπαντώνται στις διάφορες δημοσιεύσεις.

VIII. ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ (ΝΟΤΙΑ)

Ή νεολιθική έρευνα στην χώρα αυτή εξακολουθεΐ να γνωρίζει μεγάλη δραστηριότητα, στην όποια μάλιστα ήρθε να προστεθεΐ ή γερμανική (Ίνστιτούτο της Προΐστορίας του Saarbrücken), ή γαλλική (Κέντρο Προΐστορικών Έρευνών Παρισίου) και ή αυστριακή (Ίνστιτούτο Άρχαίας Ίστορίας του Salzburg) συνεργασία. Τά μακροπρόθεσμα άποτελέσματα θα πρέπει να εΐναι θεαματικά, ένω, προς τό παρόν, δημοσιεύονται εκτενείς και πολύ κατατοπιστικές προκαταρκτικές εκθέσεις. Από την άλλη μεριά, στο περιοδικό «Studia Prehistorica», που εξακολουθεΐ να έχει ως στόχο την άμεση ενημέρωση για τις προϊστορικές έρευνες στην χώρα αυτή και από τό τεύχος 10 οί συνεργασίες του εΐναι σε διεθνείς γλώσσες, έχουν δεΐ τη δημοσιότητα άρκετές προκαταρκτικές δημοσιεύσεις για ανασκαφές σε νεολιθικούς οικισμούς, ή σημαντικές συνθετικές έργασίες ειδικότερου χαρακτήρα (ειδώλια, παλαιοβοτανολογία κ.λ.). Πληροφορίες βέβαια δημοσιεύονται και σε άλλα αρχαιολογικά περιοδικά της χώρας. Μία πρώτη διαπίστωση εΐναι ότι ανασκάπτονται, ή έχουν ανασκαφεΐ σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, σε σχέση με τό παρελθόν, επιχώσεις της ΑΝ.

Οι τελευταίες ανασκαφές, στις οποίες συνεργάζονται Βούλγαροι με ξένα Ἀρχαιολογικά Ἴνστιτούτα, είναι οι ἑξῆς:

Drama. 100 χλμ. περίπου Α ἀπὸ τὸ Ploudiv (Φιλιπούπολη), βουλγαρο-γερμανικὴ συνεργασία (Fol 1989, Fol 1988a). Ἀπὸ τὶς προκαταρκτικὲς ἀνακοινώσεις γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ γίνεται ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνουν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας τὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ Βουλγαρία, στὴν ὁποία βέβαια περιλαμβάνεται καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρνας, καὶ τὴν εὐρύτερὴ τῆς περιοχῆ. Μὲ ἀφορμὴ τὴν συνεργασία αὐτὴ μάλιστα ἔγινε ἔκθεση τῶν εὐρημάτων τῆς Βάρνας στὸ Saarbrücken (Prof. Dr. Lichardus) καὶ ἐκδόθηκε σχετικὸς τόμος (Fol 1988β) μὲ σημαντικὲς συνθέσεις γιὰ τὰ νεολιθικὰ πράγματα τῆς Βουλγαρίας καὶ ἰδιαίτερα βέβαια γιὰ μοναδικὸ ἀκόμη εὐρημα τῆς Βάρνας (βλ. καὶ Lichardus 1982). Ἡ ἔγγυς πρὸς τὸν οἰκισμό Drama εὐρύτερη περιοχὴ (ἄνω ροῦ τοῦ ποταμοῦ Tunžda), δηλαδὴ σὲ μίαν ἀκτίνα περίπου 40 χλμ., περιλαμβάνονται 23, μέχρι σήμερα γνωστοί, οἰκισμοὶ τοῦ τύπου τῆς χαμηλῆς τούμπας καὶ μὲ μεγάλες σχετικὰ ἐκτάσεις, ὡς 120 μ. διάμετρο καὶ ὕψος 4-5 μ. Ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Drama εἶναι 160×120 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ διεξάγεται σὲ ἔκταση 3.400 τ.μ. Ἀντιπροσωπεύεται ἡ φάσις Karanovo III-VII ἀλλὰ καὶ ἡ MEX. Ὅλα τὰ σπῆτια τοῦ ἀνασκάφτηκαν εἶναι πασαλόπηκτα καὶ ὀρθογώνια.

Karanovo. Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ποῦ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ὀρίζοντες τῆς Βαλκανικῆς, ἄρχισε νὰ ἀνασκάπεται καὶ πάλι ἀπὸ τὸ 1984 μέχρι τὸ 1987 ἀπὸ τοὺς Hiller (Salzburg) καὶ Georgiev καί, ἀπὸ τὸ 1988, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ θεμελιωτῆ τῆς μεταπολεμικῆς νεολιθικῆς ἔρευνας στὴν Βουλγαρία Georgiev, ἀπὸ τὸν Hiller καὶ τὸν Nikolov (Hiller 1984, 1985, 1986, 1987, 1988 καὶ 1990 συγκριτικὴ παρουσίασις τοῦ Karanovo μὲ τοὺς ὀρίζοντες Vinča). Ἔγιναν ἐπίσης συνεχόμενες στὸ νότιο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ τομὲς καὶ ἀνασκάφτηκαν ἐπιχώσεις τῶν νεολιθικῶν φάσεων τοῦ Karanovo. Μὲ ἀφορμὴ μάλιστα τὴν αὐστροβουλγαρικὴν συνεργασία στὸ Karanovo, ἔγινε συνέδριο στὸ Salzburg μὲ ἀνακοινώσεις σχετικὲς μὲ τὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ στὴν νεολιθικὴ τῆς Βαλκανικῆς (Karanovo 1989).

Konacovo. Οἰκισμὸς στὴν περιοχὴ τοῦ Blagoevgrad. Συνεργασία μὲ μεγάλη γαλλικὴ διεπιστημονικὴ ὁμάδα τοῦ Κέντρου Πρωτοϊστορικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Παρισιοῦ I. Μέχρι καὶ τὸ 1988 εἶχαν ὀλοκληρωθεῖ τρεῖς ἀνασκαφικὲς περιόδοι σὲ ἐπιχώσεις βασικὰ τῆς ΑΝ. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιχώσεις τῆς ΜΝ καὶ νεότερων ἐποχῶν. Ἔχουν τυπωθεῖ προκαταρκτικὲς ἔκτενεῖς ἀνακοινώσεις (φωτοτυπημένες).

Σημαντικὴ ἀνασκαφὴ, ποῦ καλύπτει μεγάλη ἔκταση καὶ φθάνει μέχρι τὸ παρθένο ἔδαφος (1.500 τ.μ. ἔκταση ἀνασκαφῆς, 4-5 μ. ὕψος ἐπιχώσεων), εἶναι ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Gălăbnik, 60 χλμ. ΝΔ ἀπὸ τὴν Σόφια, στὶς ὄχθεις τοῦ

Στρυμόνα (Ρανύκ 1984, 1989). 'Αντιπροσωπεύονται φάσεις κυρίως του πολιτισμού Starčevo. 'Από τους ανασκαπτόμενους οικισμούς, στον πρός την νότια Βουλγαρία ρού του Στρυμόνα, Topolnica, Bălgărεvo και Strumsko, δέν υπάρχουν, από όσο γνωρίζω, δημοσιευμένα δεδομένα αλλά μόνο πληροφορίες (π.χ. Séfériades 1990: αναφέρονται ομοιότητες με την γραπτή κεραμική της 'Ανατολικής Μακεδονίας; Stojanova 1970).

ΙΧ. ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΟΥΡΚΙΑ. ΒΑ Μ. ΑΣΙΑ

Συστηματική και σύγχρονη επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στην περιοχή Α από την Θράκη και στην Εύρωπαϊκή Τουρκία γενικότερα έχει αρχίσει εδώ και 15 περίπου χρόνια ο Özdοğan με τους συνεργάτες του. 'Από τις πρώτες διαχρονικές επιφανειακές έρευνες που άρχισαν τó 1979, ολοκληρώθηκαν τó 1982 και είχαν έκσυγχρονισμένες προδιαγραφές, προέκυψαν τά εξής στοιχεία (Özdοğan 1979, 1989): 'Από τις 828 θέσεις οι 169 είναι προϊστορικές. 'Η σημαντικότερη γνωστή και ανασκαμμένη θέση της ΑΝ είναι τó Fikirtere σέ μικρή απόσταση ΝΑ από την Κωνσταντινούπολη. Στην εύρύτερη περιοχή του οικισμού αυτού σημειώνονται άλλες 4 θέσεις πρός τά ΝΑ του, ενώ άλλες 5 σημειώνονται Α και ΝΑ από την λίμνη Iznik, ΝΑ από την θάλασσα του Μαρμαρά. Τά στοιχεία Fikirtere που έχουν σίγουρα μεγαλύτερη διάδοση, παρουσιάζουν έμφανεις αναλογίες με Karanovo Ι-Σέσκλο και δέν εμφανίζονται στην Θράκη, γεγονός που, κατά τόν Özdοğan σημαίνει ότι ή όποια επικοινωνία γινόταν με τά νησιά του Αιγαίου. Δέχεται ότι τά παράλια της Θράκης σίγουρα ήταν άκατοίκητα κατά την περίοδο αυτή. 'Εκτός από τó Fikirtere, θέση ανασκαμμένη και δημοσιευμένη από τους Bittel-Cambel, άλλη γνωστή, αλλά από επιφανειακά εύρηματα, είναι τó Pendik (Özdοğan 1983, όπου και ή βιβλιογραφία για τó Fikirtere). 'Ο οικισμός αυτός έχει έκταση 45 στρ. και ύψος επιχώσεων 2 περίπου μ. Βρίσκεται στην σιδηροδρομική γραμμή 30 χλμ. ΝΑ από την Κωνσταντινούπολη, στην θάλασσα του Μαρμαρά. Κατά την χαλκολιθική περίοδο πυκνά κατοικημένο θά πρέπει νά ήταν τó έσωτερικό της περιοχής, Α από την Θράκη, και άκατοίκητη μάλλον στά παράλια της θάλασσας του Μαρμαρά και της Μαύρης, τουλάχιστο στις αρχές της περιόδου. Οι κεραμικές παραδόσεις είναι βόρειες. 'Η γραπτή κεραμική είναι σχεδόν άνυπαρκτη. Σέ τρείς παραθαλάσσιες θέσεις, 30-40 χλμ. Δ από την Κωνσταντινούπολη, ώστόσο, άνάμεσα στις όποιες τó σπήλαιο Yarimbuzgaz (Özdοğan 1985, 1986) παρουσιάζουν συνδυασμένα στοιχεία της 'Ανατολίας και της Βαλκανικής. Τó σπήλαιο αυτό βρίσκεται 20 χλμ. ΒΔ από την Κωνσταντινούπολη. Έχει επιχώσεις Karanovo ΙΙΙ, αλλά σίγουρα και νεότερες, επιχώσεις της ΝΝ, αλλά και της ρωμαϊκής και της βυζαντινής εποχής. Θά

πρέπει να αντιπροσωπεύεται όμως και η ΑΝ. Ή κεραμική, από την οποία λείπει ή γραπτή, παρουσιάζει ποικιλία επιρροών. Εκτός όμως από την περιοχή αυτή, σε όλη την Μ. Ασία, τόσο ή επιφανειακή, όσο και ή ανασκαφική έρευνα, από όσο μπορεί να κρίνει κανείς από τὸ περιοδικά, παρουσιάζει μία άνθηση.

Ήδη από τις σελίδες που προηγήθηκαν, έχουν εκτεθεί επιμέρους συσχετισμοί και συμπεράσματα ή απόψεις· θά προσπαθήσουμε να τὰ επαναλάβουμε ή να εκθέσουμε και ὅσα συμπεράσματα προκύπτουν χωρίς να έχουν αναφερθεί.

Χ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟΨΕΙΣ

1. Παρά τις διαφορετικές πολιτιστικές παραδόσεις, οί έξής άξονες παρουσιάζουν ὁμοιογένεια ὡς πρὸς τήν ἀρχιτεκτονική, τήν κεραμική και λοιπά εὐρήματα: Θεσσαλία - Δυτική Μακεδονία - Νότια Ἀλβανία. Κεντρική Μακεδονία - Νότια Γιουγκοσλαβία. Ἀνατολική Μακεδονία - Νότια Βουλγαρία. Θράκη-Εὐρωπαϊκή Τουρκία-Ἀνατολική Βουλγαρία. Οί άξονες αὐτοί σίγουρα συνιστοῦν πολιτιστικούς κύκλους, με τήν ὅποια έρμηνευτική βαρύτητα που θά μπορούσε κανείς να δώσει σ' αὐτὸν τὸν ὄρο, ὄχι βέβαια ἔθνογενετική, αφού ή παλιά αὐτή έρμηνευτική πρόταση έχει περάσει τώρα σε ἄλλα έρμηνευτικά σχήματα με ποικιλία θεωρητικῶν προτάσεων, θετικιστικῶν, δομικῶν κ.λ.

2. Ή χρονολογική εξέλιξη τῆς ἀρχῆς τῆς ΝΝ με τήν φάση Vinča Α έχει πλέον παγιωποιηθεί.

3. Ὁ ὄρος χαλκολιθική θά μπορούσε να καθιερωθεί, ἄλλά από τις ὀρχές τῆς ΝΝ τὸ ἄργότερο και βέβαια μόνο λόγω τῆς βαρύτητας που ἀποκτᾶ, ὕστερα από τήν σταδιακή ἀποδοχή τῶν νεότερων συσχετισμῶν που προκύπτουν μεταξύ Ἀνατολίας και Βαλκανικῆς· και ἔν γνώσει τῆς μονομερείας του, αφού ἀναφέρεται μόνο στήν μεταλλουργία και ὄχι στίς ἄλλες αὐτονομίες μεταξύ Ἀνατολίας και Βαλκανικῆς.

4. Δὲν ὑπάρχουν δεδομένα, τὰ ὅποια θά μᾶς ὀδηγοῦσαν στήν ἀποδοχή τῆς ὑπαρξης ὀχυρώσεων κατὰ τήν ΝΝ, πολὺ περισσότερο στὸν συσχετισμὸ τους με τήν ἔννοια τῆς χαλκολιθικῆς και μάλιστα μᾶς χαλκολιθικῆς τοῦ τέλους τῆς ΝΝ (πρόσφατα ἀντίθετα Aslanis 1989, 1990, 1991). Ὅ,τι ἐκλαμβάνεται, κατὰ τήν γνώμη μου, ὡς ὀχύρωση, τουλάχιστον στὸν χῶρο που μᾶς ἀπασχόλησε, θά πρέπει μᾶλλον να θεωρηθεί ὡς κοινοτικὸ ἔργο που έχει σχέση με διαμόρφωση και, ειδικότερα, με ἴσπεδωση για τήν δημιουργία ζωτικῶ χῶρου, ἔνῶ ή πασσαλόπηξη, στὰ ὄρια τῶν οἰκισμῶν, ἄν ποτὲ ἀποδειχθεῖ ἀνασκαφικά, και στὸν Βορειοελλαδικὸ χῶρο, θά πρέπει να θεωρηθεῖ ὡς ὀριοθέτηση, ή ὡς φράχτης για τὰ ζῶα, ή ὡς πράξη με συμβολικὸ καθαρὰ χαρακτήρα.

5. Παραμένει τὸ πρόβλημα τοῦ κενοῦ γιὰ τὶς ἀπὸ τὴν ΜΝΙΙ φάσεις, μὲ ἐξαίρεση βέβαια τὴν περιοχὴ τῶν Γιανιτσῶν. Ἡ μὴ ἀνύερση, οὐσιαστικά, ΑΝ στὴν Κεντρικὴ-Ἀνατολικὴ Μακεδονία-Θράκη, δὲν θὰ πρέπει πιά νὰ θεωρεῖται, πιστεύω, τυχαῖο γεγονός καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πειστικὴ ἔρμηνεια.

6. Οἱ οἰκισμοὶ συγκροτοῦνται σὲ ομάδες μὲ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτὸ τῆς Κίτρινης Λίμνης. Οἱ ομάδες αὐτὲς σίγουρα θὰ πρέπει νὰ εἶχαν μία πολιτικὴ ὀργάνωση μὲ τὴν πολιτικὴ σημασία τῆς λέξης, ὅπως ὁποῦτε ὅμως διατηροῦσαν σχέσεις ἀμοιβαιότητος καὶ ὄχι ἱεραρχικές.

7. Σίγουρη καὶ δεκτὴ ἀπὸ ὄλους εἶναι ἡ αὔξησις τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν ΝΝ καὶ κυρίως κατὰ τὶς προχωρημένες τῆς φάσεις καὶ οἱ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις σὲ μεγαλύτερους σὲ ἔκτασι οἰκισμοὺς. Ἄν μάλιστα τὸ γεγονός αὐτὸ συνδυασθεῖ μὲ τὴν ταυτόχρονη, μάλλον, ὅπως πιστεύω, κατοίκηση σὲ ὅλη τους τὴν ἔκτασι οἰκισμῶν τῆς τάξεως τῶν 100 στρ. καὶ ἄνω, ἢ μεγάλων νησίδων, ὅπως αὐτῶν στὸ Selenac, τότε ἀντιλαμβανόμεστε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πληθυσμιακὲς συγκεντρώσεις πρωτοουρμανιστικοῦ χαρακτήρα, χωρὶς ὅμως νὰ σχηματίζεται ἱεραρχικὴ διάταξι μέσα στὶς ομάδες τῶν οἰκισμῶν. Οἱ νεολιθικοὶ οἰκισμοὶ μὲ μεγάλο ὕψος ἐπιχώσεων (τοῦμπες) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἐπίπεδους δὲν φαίνεται νὰ ἐμφανίζουσι διαφορετικὴ ἐνδοκοινοτικὴ ὀργάνωση ἀπὸ τοὺς μὲ μεγάλη ἔκτασι ἐπίπεδους. Ἄπλως ἢ διαφορὰ ὀφείλεται σὲ ἐπιλογὲς ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐδάφους, δηλαδὴ τὴν διαμόρφωση καὶ τὶς κάθε εἴδους δυνατότητές του. Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἀναφέρθηκαν γιὰ τὶς σταδιακὲς μεταβολὲς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ΝΝ γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς πολιτιστικῆς ἀλλαγῆς (σ. 245 κ.ἐξ.), θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ καὶ τὸ θέμα τῶν ἐσωτερικῶν μετασχηματισμῶν στὶς ομάδες τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσες πληροφορίες θὰ μπορούσαν νὰ συγκεντρωθοῦν γιὰ ἐνδοκοινοτικὸς μετασχηματισμοῦς.

8. Δὲν ἔχει προστεθεῖ τίποτε νεότερο γιὰ τὸ θέμα τῆς γραφῆς καὶ τῆς μεταλλουργίας. Ἐνδεχομένως ἢ χρῆσις τοῦ μετάλλου νὰ ἦταν ἀνάλογη μὲ τὴν χρῆσις τῶν πρώτων ἑλῶν, ὅπως π.χ. τοῦ πυριτολίθου. Χρησιμοποιεῖται δηλαδὴ χαλκὸς καὶ χρυσὸς στὴν Δήμητρα καὶ τοὺς Σιταγρούς, καὶ χαλκὸς στὸ Μάνδαλο, ἐπειδὴ ὑπάρχει ἢ κοντινὴ πηγὴ, ἢς ποῦμε τοῦ Παγγαίου, ἢ ἄλλες, ὅπως οἱ οἰκισμοὶ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῆς Θέρμης χρησιμοποιοῦν τὴν κοντινὴ πηγὴ πυριτολίθου τοῦ λατομείου τῶν Βασιλικῶν. Ἡ ἄποψη φαίνεται ὅτι θὰ μπορούσε νὰ εἶναι σωστὴ (βλ. καὶ McGreen-Liritzis 1983, 1988).

9. Οἱ ἀνταλλαγὲς ἦταν ἀνταλλαγὲς περισευμάτων. Τὸ θέμα τῶν ἀνταλλαγῶν πρέπει νὰ ἐξετάζεται στὰ ὅρια τῆς μικροκλίμακας τῶν ὁμάδων τῶν οἰκισμῶν, ἀκόμη καὶ τῶν ὑλικῶν ποὺ παρουσιάζουσι μία κινητικότητα μεγάλων ἀποστάσεων, ὅπως τοῦ spondylus καὶ τοῦ πυριτολίθου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΕΜΘ: Τò ἀρχαιολογικό ἔργο στή Μακεδονία καί Θράκη, Ἔκδοση τοῦ Ὑπουργείου Μακεδονίας-Θράκης καί τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, Θεσσαλονίκη 1987 κ.έξ.
- Andel-Runnels 1988: T. H. v a n A n d e l - C. N. R u n n e l s, An essay on the «emergence» of civilization in the Aegean world, «Antiquity» 62 (1988) 234-247.
- Ἀνδρέου-Κωτσάκης 1987, Σ. Ἀνδρέου - Κ. Κωτσάκης, Διαστάσεις τοῦ χώρου τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἀποτύπωση τῆς ἐνδοκοινοτικῆς καί διακοινοτικῆς χωροοργάνωσης, «Ἀμητός, Τιμητικός τόμος γιά τόν καθ. Μανόλη Ἀνδρόνικο». Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1987, τόμ. 1, 57-88.
- Ἀσλάνης 1989: Ἴ. Ἀσλάνης, Οἱ ὀχυρώσεις στοὺς οἰκισμοὺς τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου κατὰ τὴν χαλκολιθικὴ περίοδο καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Διμηνίου, «Μελετήματα τοῦ Κ.Ε.Ρ.Α.» 10 (1990) 19-53.
- Aslanis 1989: I. A s l a n i s, Die Stellung Zentralmakedoniens in Rahmen der Kommunikationswege des Balkan mit dem Süden-Ihre Auswirkung auf seine kulturelle Entwicklung im Neolithikum, Neolithics of Southeastern Europe and it's Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (Budapest 1989) 9-12.
- Aslanis 1990: I. A s l a n i s, Befestigungsanlagen in Nordgriechenland von dem Chalkolithikum bis zum Beginn der frühen Bronzezeit, Srejiović 1990, 183-188.
- Aslanis 1991: I. A s l a n i s, Das Chalkolithikum in Nordgriechenland-sein Beginn, «Studia Prehistorica» 12 (ὕπο ἔκδ.).
- Bankoff 1982: H. A. B a n k o f f - F. A. W i n t e r, The Morava Project in Yugoslavia: Preliminary Report, 1977-1980, «Journal of Field Archaeology» 9 (1982) 149-164.
- Bankoff-Winter 1990: H. A. B a n k o f f - F. A. W i n t e r, The Late Aeneolithic in Southeastern Europe, «American Journal of Arcaeology» 94 (1990) 175-191.
- Best-Vries 1982: J. G. P. B e s t - N. M. W. d e V r i e s (eds.), Interaction and Acculturation in the Mediterranean, II, B. R. Grüner, Amsterdam 1982.
- Παῦλος Χρυσοστόμου 1990: Παῦλος Χρυσοστόμου, Ἡ τοπογραφία τῆς βόρειας Βοττιαίας, «Μνήμη Λαζαρίδη, Πόλις καὶ Χώρα στήν ἀρχαία Μακεδονία καὶ Θράκη», Καβάλα 9-11 Μαΐου 1966. Ἐλληνογαλλικὸς Ἐρευνητὴς 1, ΤΑΠ-ΥΠΠΟ-École Française d'Athènes, Θεσσαλονίκη 1990, 205-238.
- Πανίκος Χρυσοστόμου 1990: Πανίκος Χρυσοστόμου, Ὁ νεολιθικὸς οἰκισμὸς τῶν Γιαννιτσῶν Β, ΑΕΜΘ 4 (1990) (ὕπο ἔκδοση).
- Χονδρογιάννη 1989: Ἀ. Χονδρογιάννη, Ἀπὸ τὴν ἔρευνα στήν παραποτάμια-παράλιμνια περιοχή Ἀλιάκμονα, ΑΕΜΘ 3 (1990) (ὕπο ἔκδ.).
- Demoule 1985: J. P. D e m o u l e, La transition du Neolithique au Bronze Ancien dans le Nord de l'Égee: Les donnees de Dikili Tash, Maniatis 1989, 687-696.
- Demoule 1988: J. P. D e m o u l e K. G a l l i s, L. M a n o l a k a k i s, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: les catégories ceramiques, B.C.H. 112 (1988) 1-58.
- Εὔστρατιου 1989 καὶ 1990: Ν. Εὔστρατιου, Ἀνασκαφὴ Μάκρης. Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1989, ΑΕΜΘ. 3 (ὕπο ἔκδ.). Ἀνασκαφικὴ περίοδος 1990, ΑΕΜΘ 4 (ὕπο ἔκδ.).
- Εὔστρατιου 1991: Ν. Εὔστρατιου, Ὁ πολιτισμὸς τῆς Παραδημῆς-Προβλήματα ὀρι-

- μοῦ, Τιμητικός Τόμος στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη, «Θρακική Έπετηρίδα» 7 (1987-1990) (Κομοτηνή), 65-80).
- Evans-Rasson 1984: R. K. Evans - J. A. Rasson, Ex Balkanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalkolithic Research in Southeast Europe, «American Antiquity» 49 (1984) 713-741.
- Mc Ferron 1988: A. Mc Ferron - D. Srejo vic, Divostin and the Neolithic of Central Serbia, Ethnology Monographs, Number Ten, Dept. of Anthropology, University of Pittsburgh, 1988.
- Fol 1988a: A. Fol - J. Lichardus (eds.), Macht, Herrschaft und Gold, Verlag GmbH, Dillingen/Saar, Moderne Galerie des Museums, Saarbrücken 1988.
- Fol 1988β: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus, Die bulgarisch - deutschen Ausgrabungen in Drama, στὸ Fol 1988a, 151-180.
- Fol 1989: A. Fol - R. Katinčarov - J. Lichardus - F. Bertemes, I. Krastev Iliev, Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983-1988), «Bericht d. Römisch - Germanischen Kommission» 70 (1989) 5-127.
- French 1967: D. H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967).
- French-Wardle 1986: E. B. French - K. A. Wardle (eds.), Problems in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986, Published by Bristol Classical Press, General Editor John H. Betts.
- Φωτιάδης 1987: Μ. Φωτιάδης, Κίτρινη Λίμνη Νομοῦ Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα, ΑΕΜΘ 1 (1987) 51-61.
- Φωτιάδης 1988: Μ. Φωτιάδης, Προϊστορική έρευνα στὴν Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μία σύντομη έκθεση, ΑΕΜΘ 2 (1988) 41-51.
- Fotiadis 1990: Μ. Fotiadis, A.J.A. 94 (1990) 681-682.
- Γαλλής 1989: Κ. Ι. Γαλλής, Ἐπὶ ἀτλας προϊστορικών οικισμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θεσσαλικῆς πεδιάδας, «Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο» 16 (1989) 6-32, 17, 1990, 31-48, 18, 1991, 47-96.
- Gallis 1987: K. J. Gallis, Die Stratigraphische Einordnung der Larisa Kultur: eine Richtigstellung, «Praehistorische Zeitschrift» 62 (1987) 147-163.
- Garašanin 1988: M. Garašanin - M. Bilbija, Das Havs I von Zelenikovo, MAA 9 (1988) 31-41 (σερβ. με γερμ. περίληψη).
- Gimbutas 1989: M. Gimbutas - S. Winn - D. Shimabuku (eds.), Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 B.C.), Monumenta Archaeologica 14, Institute of Archaeology, University of Kalifornia, Los Angeles 1989.
- Γραμμένος 1984: Δ. Β. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στὴν Κεντρική και Ἀνατολική Μακεδονία, δ.δ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1984=1991² (έκδοση Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα).
- Γραμμένος 1988: Βιβλιοκρισία τοῦ Renfrew 1986 στὸ «Μακεδονικά» ΚΣΤ' (1988) 388-398.
- Γραμμένος 1989: Δ. Β. Γραμμένος, Συμπεράσματα ἀπὸ τὶς νεότερες νεολιθικές έρευνες στὴ Μακεδονία, «V. Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Μακεδονία», Θεσσαλονίκη 1989 (ὄπὸ έκδοση).
- Γραμμένος 1991a: Δ. Β. Γραμμένος - Μ. Παππᾶ - Ν. Οὔρεμ - Κώτσου - Κ. Σκουρτοπούλου, Εὐτ. Γιαννούλη, Μ. Τσιγαρίδα, Ἀνα-

- σκαφή Νεολιθικού οικισμού Θέρμης. 'Ανασκαφική περίοδος 1987, «Μακεδονικά» ΚΖ' (1989) 223-288.
- Γραμμένος 1991β: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς - Μ. Π α π π ά - Ν. Ο ύ ρ ε μ - Κ ώ τ σ ο υ - Ε ύ τ. Γ ι α ν ν ο ύ λ η - Τ. Β α λ α μ ώ τ η, Ε. Μ α ρ κ ή, Γ. Σ υ ρ ί δ η ς, 'Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τόν προϊστορικό οικισμό Θέρμης Α. 'Ανασκαφική περίοδος 1989 (ύπό δημοσίευση στα «Μακεδονικά» ΚΗ').
- Γραμμένος 1991γ: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς, 'Η έννοια τής πολιτιστικής ομάδας στή νεολιθική εποχή τής νότιας Βαλκανικής (ΜΝΙΙΙ και ΝΝ), «Τιμητικός τόμος στόν καθ. Γ. Μπακαλάκη, Θρακική 'Επετηρίδα» 7 (1987-1990), (Κομοτηνή), 49-55.
- Γραμμένος 1991δ: Δ. Β. Γ ρ α μ μ έ ν ο ς, Τό θέμα τών ανταλλαγών στήν Μακεδονία και στήν ευρύτερη της περιοχή κατά τήν νεολιθική εποχή (ΜΝΙΙΙ και ΝΝ), «Συνέδριο Καναδικής 'Αρχαιολογικής Σχολής», 'Αθήνα 1991 (ύπό έκδοση).
- Mc Green-Liritzis 1983: V. M c G r e e n - L i r i t z i s, The Relationship between Metalwork, Copper Sources and the Evidence for Settlement in the Greek Late Neolithic and Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 2 (1983) 147-179.
- Mc Green-Liritzis 1988: V. M c G r e e n - L i r i t z i s - W. H. G a l e, Chemical and Lead Isotope Analyses of Grec Late Neolithic and Early Bronze Age Metals, «Archaeometry» 30 (1988) 199-225.
- Halstead 1984: P. H a l s t e a d, Strategies for Survival: an Ecological Approach to Social and Economic Change in the Early Farming Communities of Thessaly, N. Greece, Cambridge 1984 (PhD, Dept. of Archaeology).
- Halstead 1989: P. H a l s t e a d, The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece, P. Halstead and J. O'Shea (eds.), Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty, University Press, Cambridge 1989.
- Hauptmann 1986: H. H a u p t m a n n, Probleme des Chalkolithikums in Griechenland, A Beri Balogh Adam Museum Evkonyve XIII, Szekszard 1986, 19-30.
- Hiller 1984-1988: S. H i l l e r - G. G e o r g i e v, Tell Karanovo 1984-1988 (5 Hefte), Isnt. für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg, Salzburg.
- Hiller 1990: S. H i l l e r, Neue Ausgrabungen in Karanovo, Srejiović 1990, 197-206.
- Hellström 1987: P. H e l l s t r ö m 1987 (ed.), Paradeisos, A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace, Medelhavsmuseet, Memoir 7, Medelhavsmuseet, Stockholm 1987.
- Kaiser 1985: T. K a i s e r - B. V o y t e k, Sedentism and Economic Change in the Balkan Neolithic, «Journal of Anthropological Archaeology» 2 (1983) 323-353.
- Καλλιντζή-Εύστρατιού 1988: Ν. Κ α λ λ ι ν τ ζ ή - Ν. Ε ύ σ τ ρ α τ ι ο υ, 'Ανασκαφή στή Μάκρη 'Εβρου, ΑΕΜΘ 2 (1988) 499-505.
- Καραμήτρου 1986: Γ. Κ α ρ α μ ή τ ρ ο υ - Μ ε ν τ ε σ ι δ η, Προϊστορικοί οικισμοί Κίτρινης Λίμνης (Σαργκιόλ) Κοζάνης, «'Αμνητός, Τιμητικός Τόμος γιά τόν καθηγητή Μ. 'Ανδρόνικο», έκδ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1986, 391-416.
- Karanovo 1989: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum, International Kolloquium in Salzburg, 20-22 Okt. 1988, Inst. für Klassische Archäologie der Universität Salzburg (Hrg.), Salzburg 1989.
- Katunar 1988: R. K a t u n a r, Neolithic Settlement in the Jasenica Valley (Central Serbia), The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Kitanoski 1980: B. K i t a n o s k i - D. S i m o s k a - J. T o d o r o v i c, The Settlement

- of Pešterica and three Problem of the Early Neolithic in Pelagonia, MAA 6 (1980) 9-20 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Kitanoski 1987: B. K i t a n o s k i - D. S i m o s k a - J. T o d o r o v i c, Radin Dol-Neolithic Settlement near Prilep, MAA 7-8 (1987) 7-29 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Kitanoski 1990: B. K i t a n o s k i - D. S i m o s k a - B. J o v a n o v i c, Der Kulturplatz auf der Fundstätte Vrbjanska Čuka bei Prilep, Srejevic 1990, 107-112.
- Κοκκινίδου 1990: Δ. Κ ο κ κ ι ν ί δ ο υ, 'Η προϊστορία στο χώρο του Νομού Πέλλας, έκδοση της συγγραφείας, Έδεσσα 1990.
- Kokkinidou-Trantalidou 1991: D. Κ ο κ κ ι ν ί δ ο υ - K. T r a n t a l i d o u, Neolithic and Bronze Age Settlement in Western Macedonia, B.S.A. 86 (1991) 93-106.
- Korosec 1973: J. K o r o s e c, Le site préhistorique Barutnica dans le village Amzibegovo à Macedonien, Rapport et fouilles de l'année 1960, Societé Archéologique Macedonien, Prilep 1973 (σερβ. με γαλ. περ.).
- Korkuti 1988: M. K o r k u t i, Illyrien in der Vorgeschichte στο Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren, Philipp von Zabern, Mainz 1988, 7-31.
- Korkuti 1989: M. K o r k u t i, Grundlegende Fragen zur Vorgeschichte in Albanien, «Illyria» XIX (1989) 15-29.
- Korkuti 1991: M. K o r k u t i, Aspects de la culture énéolithique en Albanie, Lichardus (ed.), Die Kupferzeit als historische Epoche; Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 6. -13-11-1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertums-kunde 55, Bonn 1991.
- Κούγκουλος 1990: Θ. Κ ο ύ γ κ ο υ λ ο ς, Νεολιθικές εγκαταστάσεις Καστρίτσας Ίωαννίνων, ανάπτυπο «Ηπειρωτικής Έστίας», Θεσσαλονίκη 1990.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1986, 1987: X. Κ ο υ κ ο ύ λ η - Χ ρ υ σ α ν θ ά κ η, Προϊστορικός οικισμός στο «Ντικιλί Τάς» (Φίλιπποι), ΠΑΕ 1986, 141-145, 1987, 172-176.
- Koukouli - Chrysanthaki - R. Treuil 1987: H. K o u k o u l i - C h r y s a n t h a k i - R. T r e u i l Dikili Tash, BCH 111 (1987) 616-619.
- Κυριακίδου 1991: M. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, 'Η λιθοτεχνία τών φάσεων III και IV (δύο φάσεις τής νεώτερης νεολιθικής) του οικισμού τών Βασιλικών, Ν. Θεσσαλονίκης, Μεταπτυχιακή έργασία, Τομέας 'Αρχαιολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1991.
- Kotsakis 1986: K. K o t s a k i s, Aspects of Technology and Distribution of MN Pottery of Sesklo, R. E. Jones-H.W. Catling (eds.), Science in Archaeology, Proceedings of a Meeting hold at the British School at Athens, January 1985, British School at Athens, Fitch Laboratory Occasional Paper 2, Honey Preess, Banbury 1986, 1-2.
- Κωτσάκης 1987: K. Κ ω τ σ ά κ η ς, 'Αποκατάσταση κατόψεων πασσαλοπήκτων οικημάτων με τή βοήθεια ηλεκτρονικού όπολογιστή στην άνασκαφή Μανδάλ, Δ. Μακεδονίας, «Είλαπίνη, τόμ. Α΄, Τιμητικός τόμος γιά τόν καθηγητή Ν. Πλάτωνα», Βικελαία Βιβλιοθήκη, 'Ηράκλειο 1987, 117-124.
- Kotsakis 1989: K. K o t s a k i s, A. P a p a n t h i m o u - P a p a e f t h i m i o u, A. P i l a l i - P a p a s t e r i o u, T. S a v o p o u l o u, Y. M a n i a t i s, B. K r o m e r, Carbon 14 Dates from Mandalo, W. Macedonia, Maniatis 1989, 679-685.
- Κωτσάκης 1990: K. Κ ω τ σ ά κ η ς, Τό πρόγραμμα έντατικής επιφανειακής έρευνας Λαγκαδά. Δεύτερη περίοδος, 1987, «Έγνατία» 2 (1990) 175-185 (περ. έκδ. Α.Π.Θ., Τομέας 'Αρχαιολογίας).
- Kutzman 1987-1989: P. K u t z m a n, Zlastrana-Agglomeration Neolithique dans la Region di Ohrid, MAA 11 (1987-1989), 35-49 (σερβ. με γαλ. περ.).
- Lichardus 1982: J. L i c h a r d u s, Handwerker und Handwerkerstand in der frühen Kup-

- ferzeit, am Beispiel des Karanovo VI-Gumelnita-Kulturverbandes, Best-vries (eds.) 1982, 197-221.
- Lichardus 1985: J. Lichardus-M. Lichardus-Iten-G. Bailloud-J. Cauvin, La Protohistoire de l'Europe, Nouvelle Clío 1, Presses Universitaires de France, Paris 1985.
- Maniatis 1988: Y. Maniatis, V. Perdikatsis, K. Kotsakis, Assessment of in-Site Variability of Pottery from Sesklo, Thessaly, «Archaeometry» 30 (1988) 264-274.
- Maniatis-Kromer 1990: Y. Maniatis - B. Kromer, Radiocarbon Dating of the Neolithic-Early Bronze Age Site of Mandalo, W. Macedonia, «Radiocarbon» 32 (1990) 149-153.
- Maniatis 1989: Y. Maniatis (ed.), Archaeometry, Proceedings of the 25th Inter. Symposium, Demokritos, Athens 1986, Elsevier Science Publishers, Amsterdam 1989.
- Marangou 1989: Chr. Marangou, Recherches sur les figurines et les objets en miniature du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce, Thèse de doctorat, Univ. de Paris I 1989 (in press).
- Μάτσας 1987: Δ. Μάτσας, Σαμοθράκη 1987: 'Αρχαιολογικές και έθνοαρχαιολογικές έργασίες, ΑΕΜΘ 1 (1987) 499-502.
- Moskalewska 1985-86: A. Lasota Moskalewska - V. Sanev, Preliminary Analysis of Bone Remnants of Animals from the Neolithic Archaeological Site Tumba Madzari near Skopje (Yugoslavia), MAA 10 (1985-1986) 55-78.
- Özdoğan 1979: M. Özdoğan, A Surface Survey for Prehistoric and Early Historic Sites in Northwestern Turkey, National Geographic Society Research Reports, 1979 Projects, 517-541.
- Özdoğan 1983: M. Özdoğan, Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region, Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für K. Bittel, R. M. Böhner und H. Hauptmann (eds), Philipp von Zabern, 1983, 401-411.
- Özdoğan 1985: M. Özdoğan, The Chalkolithic Pottery of Yarimbuzgaz Cave, Studi di palethnologia in onore di Salvatore M. Puglisi, Università di Roma «La Sapienza», 1985.
- Özdoğan 1986: M. Özdoğan - A. Konulu, Yarimbuzgaz Cave, 1986 Excavations-Preliminary Results and Some Consideration, «Arkeoloji Ve Sanat» 32/33 (1986) 4-17 (τουρκ. με άγγλ. περ.).
- Özdoğan 1989: M. Özdoğan, Neolithic Cultures of Northwestern Turkey. A General Appraisal of the Evidence and Some Considerations, Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 201-215.
- Παπανθίμου 1987: Κ. Παπαευσθυμίου-Παπανθίμου. Τρία νεολιθικά είδώλια από το Μάνδαλο της Μακεδονίας. «Ειλαπίνη», Τόμος Τιμητικός για τον Καθηγητή Ν. Πλάτωνα, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ήράκλειο 1987, τόμ. Α', 171-177.
- Παπανθίμου-Παπαστερίου 1990: Α. Παπαευσθυμίου-Παπανθίμου-Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, 'Η άνασκαφική έρευνα στο Μάνδαλο (1987-1990), «Έγνατιώ» 2 (1990) 411-421 (έκδ. του Α.Π.Θ., Τμήμα 'Ιστορίας και 'Αρχαιολογίας).
- Pavúk 1984: J. Pavúk - M. Čochaziev, Neolithische Telsiedlung bei Gálábnik

- in Westbulgarien (Grabung Bericht der Jahre 1980-1982), «Slovenská Archeologia» XXXII-1 (1984) 194-228.
- Pavúk 1989: J. P a v ú k - A. B a k a m s k a. Beitrag der Ausgrabung in Galabnik zur Erforschung des Neolithikums in Südosteuropa, «Varia Archaeologica Hungarica» II (1989 Budapest) 223-231.
- Péristeri-Treuil 1988: K. P é r i s t e r i - R. T r e u i l, Dikili Tash, BGH 112 (1988) 727-731.
- Φιλίππική-Φάκλαρης 1991: Γ. Κ ο υ ρ τ έ σ η - Φ ι λ ι π π ά κ η, Π. Φ ά κ λ α ρ η ς, Οικισμός προϊστορικών χρόνων στη Λεπτή Όρεστιάδος, «Τιμητικός Τόμος στον καθ. Γ. Μπακαλάκη», Θρακική Έπετηρίδα 7 (1987-1990, Κομοτηνή), 145-155.
- Prendi 1982: F. P r e n d i, La culture énéolithique Maliq II en Albanie du Sud-Est, Best-Vries 1982, 33-73.
- Prendi 1990: F. P r e n d i, La Néolithique ancien en Albanie, «Germania» 68 (1990) 399-426.
- Renfrew 1972: C. R e n f r e w, The Emergence of Civilisation, Methuen, 1972.
- Renfrew 1986: C. R e n f r e w - M. G i m b u t a s - E. S. E l s t e r, Excavations at Sita-groi, Monumenta Archaeologica 13, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles 1986.
- Ροντήρη 1985: Β. Ρ ο ν τ ή ρ η, Έπιφανειακή κεραμική νεολιθικών θέσεων της Θεσσαλίας: Κατανομή στο χώρο, «Άνθρωπολογικά» 8 (1985) 53-74.
- Runnels-Hausen 1986: C. N. R u n n e l s - J. H a u s e n, The Olive in the Prehistoric Aegean: the Evidence for Domestication in the Early Bronze Age, «Oxford Journal of Archaeology» 5 (1983) 299-308.
- Ρωμοπούλου 1989: Κ. Ρ ω μ ι ο π ο ύ λ ο υ, Κλειστά ταφικά σύνολα ύστεροκλαστικών χρόνων από τη Θεσσαλονίκη, «Φίλια Έπη εις Γ. Ε. Μυλωνάν, τόμος Γ΄, Άρχαιολογική Έταιρεία», Άθήνα 1989, 194-218.
- Σαμαρτζίδου 1987: Σ. Σ α μ α ρ τ ζ ι δ ο υ, Νέα εύρηματα από την άρχαία Άμφίπολη, ΑΕΜΘ 1 (1987) 327-335.
- Sanev 1988: V. S a n e v Neolithic Temple at Tumba in Madjari, Skopje Region. Preliminary Report of the Excavation in 1981, MAA 9 (1988) 9-30 (σερβ. με άγγλ. περίληψη).
- Σαββοπούλου 1985: Θ. Σ α β β ο π ο ύ λ ο υ, ΑΔ 40 (1985) 239 (Χρον.).
- Schneider 1991: G. S c h n e i d e r, H. K n o l l, K. G a l l i s, J. - P. D e m o u l e, Transition entre les cultures néolithiques de Sesklo et de Dimini: recherches minéralogiques, chimiques et technologiques sur les céramiques et les argiles, B.C.H. 115 (1991) 1-64.
- Séfériades 1990: M. S é f é r i a d è s, Vinča et l'archéologie Grecque, Srejović 1990, 175-181.
- Śéfériades 1990 a: M. S é f é r i a d è s, Les Fouilles de Dikili Tash: Quelques parallélismes culturels entre la Macédoine orientale grecque et les Régions du Moyen Danube au Néolithique, «Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte» 52 (1983) 69-76.
- Srejović 1988: D. S r e j o v i ć (ed.), The Neolithic of Serbia, Archaeological Research 1948-1986, The University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1988.
- Srejović 1990: D. S r e j o v i ć - N. T a s i ć (eds.), Vinča and its World, Intern. Symposium, The Danubian Region from 6000 to 3000 B.C., Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988, Serbian Academy of Sciences and Arts, Beograd 1990.
- Stanković 1986: S. S t a n k o v i ć, The Altars and psoropomorphic Lids from Vinča, The

- University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade 1986 (σερβ. με περ. στά άγγλικά).
- Stanković 1988: S. S t a n k o v i ć, Neolithic Settlement at Stragare, Centar za archeološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd 1988.
- Stojanova 1970: D. S t o j a n o v a - B. S e r e f i m o v a, Sites préhistoriques près de Blagoevgrad, «Archaeologia» 2 (1970) 69-81 (βουλγ. με περιλ. στά γαλλικά).
- Σουέρεφ 1986: Κ ώ σ τ α ς Σ ο υ έ ρ ε φ, ΑΔ 41 (1986) 141-142 (Χρον.).
- Σουέρεφ 1990: Κ ώ σ τ α ς Σ ο υ έ ρ ε φ, 'Ανασκαφή στο λόφο τής Κοινότητας Σεβαστής, Οί 'Αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, Καλοκαίρι 1986, έκδ. ΝΕΛΕ Πιερίας 1990.
- Τρανταλίδου 1985: Κ α τ ε ρ ί ν α Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, 'Αρχαιολογική Τοπογραφία του Νομού Φλώρινας (Συνοπτική 'Επισκόπηση), έκδ. ΝΕΛΕ Φλώρινας, Φλώρινα 1985.
- Treuil 1989: R. T r e u i l - P. D a r c q u e - J. - C. P o u r s a t - G. T o u c h a i s, Les civilisations Egéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze, Klio, Presses Universitaires de France, Paris 1989.
- Tringham 1985: R. T r i n g h a m - B. B r u k n e r, B. V o y t e k, The Opono Project: A study of Socioeconomic Change in the Balkan Neolithic, «Journal of Field Archaeology» 12 (1985) 425-444.
- Tringham 1990: R. T r i n g h a m - D. K r s t i ć (eds.), Selevac. A Neolithic village in Yugoslavia, Mon. Arch. 15, Institut of Archaeology, Univ. of California, Los Angeles 1990.
- Weisshaar 1989: H. - J. W e i s s h a a r, Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I, Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum, BAM, Bd. 28 (ed. Hauptmann), Habelt, Bonn 1989.
- Wright 1985: H. E. W r i g h t, Palaeoecology, Climate Change, and Aegean Prehistory, N. C. Wilkie and W.D.E. Coulson (eds), Contributions to Aegean Archaeology, Center for Ancient Studies, Univers. of Minnesota, 1985, 183-195.
- Zdravkovski 1985-86a: D. Z d r a v k o v s k i, Archaeological Research on the Site Atici in the Village Crnichani, near Gevgelija, MAA 10 (1985-1986) 79-87 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Zdravkovski 1985-86β: D. Z d r a v k o v s k i, Prehistoric Finds from Golem Grad-Prepa, MAA 10 (1985-1986) 89-90 (σερβ. με άγγλ. περ.).
- Zdravkovski 1988: D. Z d r a v k o v s k i, Excavations at the site «Na Breg» near the Village Mlado Nagoričane, MAA 9 (1988) 43-63 (σερβ. με άγγλ. περιλ.).

Διόρθωση: Στο Γραμμένος 1991², που είναι ή επανέκδοση του Γραμμένος 1984, έχουν γίνει μεταθέσεις στις στήλες του πίνακα των σελίδων 106-107 με άποτέλεσμα να αλλοιώνεται σοβαρά ή εκπροσώπηση τών φάσεων τών οικισμών. Έτσι έκρινα σκόπιο να ξαναδημοσιευθεί έδω ό πίνακας, ό όποιος, βέβαια, πληρέστερος ώς προς τίς θέσεις (όχι μόνο τίς νεολιθικές, αλλά και τής έποχής του χαλκού), δημοσιεύεται στο Γραμμένος 1987:

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

	AN	Τέλη MN	Προδι- μηνιακές φάσεις	Διμηνια- κές φάσεις	ΠΕΧ
1. Παράδεισος				+	+
2. Άγιο Πνεύμα			+	+	+
6. Μαρίνα Μικρού Σουλίου			+	+	
8. Δοξάτ-Τεπέ Δοξάτου			+	+	+
13. Γιαλίμα Ποδοχωρίου			+	+	
14. Άγριάνιστα Νέου Σουλίου				+	
15. Καλλίφυτος			+	+	+
16. Καλός Άγρός				+	
18. Καλαμπάκ Τεπέ Καλαμπακίου				+	
19. Κεφαλάρι			+	+	
20. Νέα Μπάφρα			+	+	
23. Άκροπόταμος			+	+	
24. Ντικιλί Τάς			+	+	+
25. Σταγροί		+	+	+	+
26. Μικρή Τούμπα Πετρούσσας			+	+	+
27. Πολύστυλο		;	+	+	
28. Λόφος 133 Άμφιπόλεως			;	+	;
30. Καστρί Θεολόγου Θάσου			+	+	+
31. Δήμητρα		+	+	+	;
32. Λακκοβίκια				+	
33. Μυλοπόταμος		;	+	+	;
34. Γαληψός			+	+	;
35. Σπηλιά Συμβόλου				+	
36. Σπηλιά Νυμφών				+	
37. Σπηλιά Μαριών				+	+
42. Μεγαλόκαμπος			+	+	+
43. Ξηροπόταμος			+	;	-
44. Συκιά Καλαμπακίου				;	+
46. Μπουνάρ Μπασί Μυλοποτάμου				+	+
47. Ζωοδόχος Πηγή (Τσόρλακ) Μυλοποτάμου			+	+	+
48. Δράμα			+	+	+
49. Μονόβρυση			+	+	;
50. Φακίστρα Χρυσού			+	+	+
54. Σ.Σ. Χρυσού			+	+	;
55. Προφήτης Ήλίας Πεντάπολης				+	;
56. Τούμπα	+	;	+	+	+
59. Θολός			+	+	
60. Άϊρί Μπαϊρί Δήμητρας			+	+	+
64. Φιδοκορυφή Μαυρολόφου				+	+
66. Καστρί Στρυμονικού				+	
68. Παλιοκόστρα Αγγίστας			+	+	

Σύνολο νεολιθικών οικισμών Άνατολικής Μακεδονίας: 41.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

	ΑΝ	Τέλη ΜΝ	Προδι- μηνιακές φάσεις	Διμηνια- κές φάσεις	ΠΕΧ
S12. Βέτρινο				+	
L4. Δρυμός				+	ΠΕΧ 2 και 3
A11. Εύρωπος				+	ΠΕΧ 2
S1. Καλαμαριά			;	+	ΠΕΧ 2
A15. Κουφάλια Α				+	
C10. Μεσημερινή Τούμπα		MN II (Felsch 1966)	;	+	ΠΕΧ 1 [και 2
C12. Νέα Καλλικράτεια			;	+	ΠΕΧ 1
K1. Νέου Φώκαια				+	ΠΕΧ 1 και 2
V11. Νέα Ραιδεστός				+	ΠΕΧ 1, 2 και 3
C14. Γυλι Νέας Τρίγλιας				+	
C2. Όλυθος				+	
C7. Όρμούλια 2				+	ΠΕΧ 1, 2 και 3
C5. Φλογητά				+	ΠΕΧ 1 και 2
C15. Άγ. Νικόλαος				+	
S3. Πυλαία				+	
L7. Στίβος Α				+	
L8. Στίβος Β				+	
S15. Συκιά				+	
V4. Θέρμη				+	
A14. Τούμπα Κουφάλια				+	ΠΕΧ 2
A16. Βαλτοχώρι				+	
V9. Βασιλικά C		+	+	+	ΠΕΧ 1 και 2
G4. Ξυλοκερατιά				+	
L1. Λητή Ι			;	+	
L9. Καβαλάρι				+	
C3. Κριτσανά				+	+
L11. Σχολάρι				+	
A8. Γέφυρα				+	
C1. Άγιος Μάμας			;	+	+
L5. Περιβολάκι (Σαρατσέ)			;	+	+
A3. Λιμνότοπος (Βάρδινο)			;	+	+
C11. Μεσημέρι				+	
32. Άκροπόταμος			;	+	
33. Σάνη				+	

	<i>AN</i>	<i>Τέλη MN</i>	<i>Προδι- μηνιακές φάσεις</i>	<i>Διμηνια- κές φάσεις</i>	<i>ΠΕΧ</i>
34. Καστράκι			+	+	
35. Νυμφόπετρα			;	+	
36. Σταυρούπολη			+	+	+
37. Έπανομή			;	+	
38. Άρέθουσα		;	+	+	
39. Σεβαστή				+	
40. Παλιάμπελα	+	;	;	+	
41. Προφήτης Ηλίας Σφενδάμης				+	
42. Κονταριάτισσα				+	
43. Μεταλλεία Πατελιδά				+	
44. Μεσέ Άλάνι Μεσοκόμου				+	

Άρχαιολογικό Μουσείο, Θεσσαλονίκη
Όκτώβριος 1991

ΔΗΜ. Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

SUMMARY

D. B. Gramenos, Diagram of the chronicle of the Neolithic research in Southern Balkan since 1984.

The increase, during the last years, of the Neolithic researches made obvious the necessity to collect the new data and to pose again the relevant problems. The new data are collected from East Macedonia, Thrace, Central Macedonia, West Macedonia, Thessaly, South Yugoslavia, Albania, South Bulgaria, European Turkey. Taking into consideration the new data the following conclusions were drawn:

1. Despite the various cultural traditions, the following axis present a homogeneity concerning the architectural, ceramical and other findings: Thessaly —West Macedonia— South Albania. Central Macedonia —South Yugoslavia. East Macedonia— South Bulgaria. Thrace —European Turkey— East Bulgaria. Those axis definitely constitute cultural cycles, with whatever interpretative importance could one attach to this definition, surely not ethnogenetic, since the old interpretative position has been conveyed to other interpretative forms with a choice of theoretical position-positivist, structural etc,

2. The chronological equation of the beginning of the NN with the phase Vinča A is now consolidated.

3. The term chalkolithic could be established, but not later than the beginning of the NN and surely only because of the significance attached to it, after the gradual acceptance of the recent correlations that ensue between Anatolia and the Balkans, and knowing its onesidedness as it is only referring to copper and not to the other autonomies between Anatolia and the Balkans.

4. There aren't any facts to lead us to the acceptance of the existence of fortifications during the NN, moreover to their correlation with the notion of chalkolithic and even a chalkolithic in the late NN (but see Aslanis 1989, 1990, 1991). What is, in my opinion, considered as fortification, at least in the area in which we are concerned, must probably be considered as communal work related to formation and especially to levelling for the creation of vital space, while the pile driving, at the boundaries of the settlements, if it is ever proved by excavating, must be considered as bordering or as a fence for the animals or as an action with symbolic character.

5. There remains still the problem of the gap for the phases before the MN III, with the exception of course of Giannitsa. The lack of EN in central-East Macedonia-Thrace must not be considered anymore, I believe, an accidental fact and a convincing explanation should be searched for.

6. The settlements are formed into groups with the most typical example this of the Kitrini Limni (Promelais, Fotiadis 1987-88). Those groups must have surely have had a political organization in the political sense of the word, they retained however mutuality relations.

7. A fact which is certain and accepted by all is the increase of the population during the NN and especially during its advanced phases and the population concentrations in larger in size settlements. If especially this fact is combined with the simultaneous, as I believe, inhabiting — in all their range — settlements of 10 hectares and more, or large «insulae» like those in Selevac, we then perceive that we are dealing with population concentrations of protourbanistic character without however the formation of a hierarchic arrangement in the groups of the settlements. The Neolithic settlements with very high tells comparing to the flat ones do not seem to show a different intercommunal organization from the flat large ones. The difference lies simply to choices related to the characteristics of the ground, that is its formation and its various possibilities. Apart from the views expressed, concerning the gradual changes and the duration of the NN, for the developing of the cultural change one should study also the subject of the internal transformations in the groups of Neolithic settlements in relation to whatever information could be collected concerning the intercommunal transformations.

8. There is nothing recent to add on writing and metallurgy. Very likely the use of the metal was analogous with the use of raw materials, such as e.g. this of the flint. That is, copper and gold is used in Dimitra and Sitagrou because there is a nearby source, let us say the one in Pangaion, or others like the settlements of Vasilika and Thermi use the nearby source of flint coming from the quarry of Vasilika. This view seems right (see also Mc Green-Liritzis 1983, 1988).

9. The exchanges were those of surplus. The subject of exchanges should be examined in the frame of the micro-scale of the groups of the settlements, even of those materials that show a mobility of great distances, such as the one of sponylus and flint.